

**BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG
KADRLARNI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING
MALAKASINI OSHIRISH MINTAQAVIY MARKAZI**

TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY YO'NALISHLARI

2025

Rasulov Z.I.

**filologiya fanlari doktori (DSc),
professor**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG
KADRLARNI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH MINTAQAVIY MARKAZI**

**“TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY
YO’NALISHLARI”**

MODULI BO‘YICHA

O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

Filologiya va tillarni o‘qitish: ingliz tili

Buxoro-2025

Modulning o`quv-uslubiy majmuasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024 yil 27 dekabrdagi 485-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan o`quv dasturi va o`quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi: **Z.I.Rasulov** - filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar: **D.I.Xodjaeva** - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

N.R.Qurbonova - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

**O`quv -uslubiy majmua Buxoro davlat universiteti Ilmiy
Kengashining qarori bilan nashrga tavsiya qilingan
(2024yil "27" dekabrdagi 5-sonli bayonnoma)**

MUNDARIJA

I. ISHCHI DASTUR	5
II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI	11
III. NAZARIY MATERIALLAR	16
IV. AMALIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI	40
V. GLOSSARIY	80
VI. ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	81

I. ISHCHI DASTUR

Kirish

Ushbu dastur O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda tasdiqlangan “Ta’lim to‘g‘risida” Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 12-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida” PF-4732-son, 2019-yil 27-avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida” PF-5789-son, 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PF-5847-son, 2020 yil 29 oktabrdagi “Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PF-6097-son, 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son, 2023-yil 25-yanvardagi “Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida” PF-14-son, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida” PF-158-son Farmonlari, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 21 iyundagi “Aholi va davlat xizmatchilarining korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi bilimlarini uzluksiz oshirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-228-son, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 17 fevraldagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4996-son qarorlari va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora- tadbirlar to‘g‘risida” 2019-yil 23-sentabrdagi 797-son hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oliy ta’lim tashkilotlari rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2024-yil 11-iyuldagi 415-son Qarorlarida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo‘lib, u oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining kasb mahorati hamda innovatsion kompetentligini rivojlantirish, sohaga oid ilg‘or xorijiy tajribalar, yangi bilim va malakalarni o‘zlashtirish, shuningdek amaliyotga joriy etish ko‘nikmalarini takomillashtirishni maqsad qiladi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta’lim sohasi bo‘yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari va o‘quv rejalari asosida shakllantirilgan bo‘lib, uning mazmuni **Tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari** bo‘yicha tegishli bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

“Tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari” moduli amaliy tilshunoslik va til ta’limi; til o‘rganish strategiyalari, tillarni o‘qitish usullarini o‘rganish, til tovushlari, grammatikani o‘qitish, leksiko-grammatika va korpus tilshunosligi,

suhat tahlili, pragmatika, matn, kontekst va sxema; tillarni o'rganish va o'zaro so'zlashish; tilshunoslikning nazariy masalalari, tilshunoslik tarixi; lingvistik maktablar va ular tomonidan yaratilgan ta'limotlar mohiyati; grammatik kategoriyalar, grammatikaga oid zamonaviy ta'limotlar; semantika, semantik kategoriyalar, lingvistik tahlil metodlaridan foydalanish; lingvogenetik, areal, tipologik, distributiv, transformatsion tadqiqot metodlar masalalarini qamraydi.

Modulning maqsadi va vazifalari

“Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari” modulining maqsadi zamonaviy lingvistikaning metodologik printsiplari, dolzarb muammolari va asosiy tushunchalari bo'yicha mutaxassislik profiliga mos ilmiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish va takomillashtirish, zamonaviy lingvistik tahlil metodlarini egallash hamda zamonaviy lingvistik yo'nalishlari sohasida ilmiy tadqiqot olib borish ko'nikmalarini rivojlantirishdan iborat.

“Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari” modulining vazifalari zamonaviy lingvistikaning asosiy muammolari bo'yicha tayanch ilmiy bilimlarni berish, zamonaviy lingvistikada foydalaniladigan zamonaviy tahlil metodlari, til va madaniyatlararo muloqot, til va nutq o'zaro munosabati hamda zamonaviy lingvistik yo'nalishlar sohasida ilmiy tadqiqot olib borishga o'rgatish masalalarini o'z ichiga oladi.

Modul bo'yicha tinglovchilarning bilimi, ko'nikmasi, malakasi va kompetentsiyalariga qo'yiladigan talablar

“Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari” modulini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida tinglovchilar:

- chet tili bo'yicha kommunikativ kompetentligini (lingvistik, kognitiv, lingvomadaniyatshunoslik, madaniyatlararo muloqot va pragmalingvistika, ijtimoiy-lingvistik, diskursiv, strategik, ijtimoiy-madaniy) ;
- ☐ til va tafakkur, til va ong, til va madaniyat, til va nutq o'zaro munosabatlarini, insonning tilda namoyon bo'luvchi kognitiv faoliyatini har taraflama o'rganishni;
- ☐ zamonaviy lingvistik yo'nalishlarining metodologik printsiplari, asosiy tushunchalarini, borliq, dunyo va voqelikni bilish va uni til orqali ongli idrok etish

va kategoriyalash;

- tilda turli xil ekstralingvistik va madaniy xarakterga ega bilim tuzilmalarining aks etilishi, turli elatlar vakillari muloqoti jarayonida ekstralingvistik omillarning egallashi va takomillashtirishni;
- zamonaviy lingvistik yo'nalishlari nuqtai nazaridan til –madaniyatlararo muloqot vositasi, bilim olish va saqlash, madaniyatni o'zida aks etish, uni amalda qo'llash va uzatish manbai va nihoyat, tafakkurni va insonning dunyoqarashini shakllantiruvchi vosita sifatida talqin etishni;
- til orqali inson borliq va voqelik haqidagi axborotni qabul qilish, to'plash, qayta ishlash, tartibga solish va idrok etishni;
- zamonaviy lingvistik yo'nalishlarda alohida ahamiyat kasb etgan lisoniy faoliyatining har bir turi modul sifatida belgilangan (kognitiv lingvistika, qiyosiy lingvomadaniyatshunoslik, lingvopragmatika) modullarni egallash jarayoni integrallashgan holda olib borishni ***bilishi kerak***;
- zamonaviy til hodisalarini fonetik, so'z yasalishi, grammatik va leksik darajalarda tahlil qilish;
- zamonaviy lingvistik ta'limotlarda innovatsion jarayonlarni rivojlantirishning asosiy omillarini sharhlash kabi ***ko'nikmalarga ega*** bo'lishi talab etiladi.
- morfologiya va sintaksisni o'rganishda matn (MSB) ustida ishlash;
- matnning kompleks tahlilini amalga oshirish;
- matn turlari (tasvirlash, hikoya qilish, fikrlash) ustida ishlash;
- badiiy matnni tahlil qilish;
- semiotika va variologiya asoslarini o'zlashtirish ***malakalariga ega*** bo'lishi zarur.

- an'anaviy va zamonaviy tahlil metodlari asosida lisoniy va madaniy tuzilmalarning o'zaro munosabatini aniqlash va tahlil o'tkazish ***kompetensiyalariga*** ega bo'lishi lozim.

Modulning o'quv rejadagi boshqa modullar bilan bog'liqligi va uzviyligi

“**Tilshunoslikning zamonaviy yo’nalishlari**” moduli mazmuni o’quv rejadagi “**Chet tili o’qitish metodikasining zamonaviy tendensiyalari**” o’quv moduli bilan uzviy bog’langan holda ingliz tili o’qituvchilarini xorijiy tillarni o’qitishdagi zamonaviy yondashuvlar, pedagogik texnologiyalar va interaktiv uslublar bilan tanishtiradi.

Modulning oliy ta’limdagi o’rni

Mazkur modul oliy ta’lim tizimida ingliz tili o’qituvchilarini eng so’nggi zamonaviy yondashuvlar va ilg’or amaliy usullardan unumli foydalangan holda sifatli ta’lim berishlarida muhim hissa qo’shadi.

Modul bo’yicha soatlar taqsimoti:

№	Modul mavzulari	Tinglovchining o’quv yuklamasi, soat					
		Hammasi	Auditoriya o’quv yuklamasi				Mustaqil ta’lim
			Jami	Jumladan			
				Nazariy	Amaliy	Ko’chma mashg’ulot	
1.	Kognitiv tilshunoslik. Kontsept – kognitiv lingvistikaning asosiy tushunchasi sifatida.	2	2	2	-	-	-
2.	Lingvokulturologiya. Lingvokulturologiya fan sifatida va uning o'rganish ob'ekti va asosiy tushunchalari. Til – madaniyat masalasining tilshunoslikdagi muammosi.	2	2	2	-	-	-
3.	Konseptuallashtirish va kategoriyalashtirish masalalari.	2	2	2	-	-	-
4.	Olam manzarasi. Olamning konseptual manzarasi, olamning lisoniy manzarasining tadqiqot ob`ekti.	2	2	-	2	-	-
5.	Dinamik lingvistika. Statik lingvistika. Sinxron lingvistika. Diachron lingvistika. Intralingvistika. Ekstralingvistika. Paralingvistika.	2	2	-	2	-	-
6.	Psixolingvistika. Sotsiolingvistika.	2	2	-	2	-	-

	Matematik lingvistika. Kompyuter lingvistikasi. Pragmalingvistika.						
7.	Korpus tilshunosligi. Zamonaviy tilshunoslikda terminologiyaning o'rni.	2	2	-	2	-	-
	JAMI:	14	14	6	8	-	-

NAZARIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-Mavzu: Kognitiv tilshunoslik.

Kognitiv lingvistika zamonaviy tilshunoslikning yetakchi yo'nalishi sifatida. Kognitiv lingvistika doirasida chet el va O'zbekistonda amalga oshirilgan tadqiqotlar va ularning yutuqlari. Konsept tushunchasi. Konsept – kontseptual va tafakkur birligi sifatida. Konseptni tadqiq etishda lingvokognitiv va lingvokul'turologik yondashuvlar. Konsept va ma'no. Konsept va tushuncha. Kognitiv lingvistikada ma'no interpretatsiyasi. Konseptlar va ularni tasniflash printsiplari. Konsept bilimlar tuzilmasi sifatida. Konsept strukturasi.

2-mavzu: Lingvokulturologiya.

Lingvokulturologiya fan sifatida va uning o'rganish ob'ekti va asosiy tushunchalari. Til – madaniyat masalasining tilshunoslikdagi muammosi.

3-mavzu. Kontseptuallashtirish va kategoriyalashtirish masalalari.

Kognitsiya tushunchasi. Olamni kognitiv idrok etish masalasi. Kontseptuallashtirish (ongda kontseptlar xosil qilish) tushunchasi. Kontseptual tuzilmalar va kontseptual sistema tushunchalari. Kategoriya va kategoriyalashtirish tushunchasi. Kategoriyalashtirish kognitiv faoliyat sifatida. Kategoriyalashtirish va idellashgan kognitiv modellar. “Oilaviy mutanosiblik” kontseptsiyasi. E.Roshning prototiplar nazariyasi.

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu: Olam manzarasi.

Olamning konseptual manzarasi, olamning lisoniy manzarasining tadqiqot ob'ekti. Концептуал ва лисоний дунё тасвири тушунчалари ва уларнинг ўзаро муносабатлари.

2-mavzu: Lingvistika yo'nalishlari

Dinamik lingvistika. Statik lingvistika. Sinxron lingvistika. Diaxron lingvistika. Intralingvistika. Ekstralingvistika. Paralingvistika.

3-mavzu: Lingvistika yo'nalishlari

Psixolingvistika. Sotsiolingvistika. Matematik lingvistika. Kompyuter lingvistikasi. Pragmalingvistika.

4-mavzu: Korpus tilshunosligi.

Zamonaviy tilshunoslikda terminologiyaning o'rni.

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha

ko'rsatma va tavsiyalar

“Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari” moduli doirasida amaliy mashg'ulotlarda tinglovchilar o'quv modul doirasidagi ijodiy topshiriqlar, keyslar, o'quv loyihalari, texnologik jarayonlar bilan bog'liq vaziyatli masalalar asosida amaliy ishlarni bajaradilar.

Amaliy mashg'ulotlar zamonaviy ta'lim uslublari va innovatsion texnologiyalarga asoslangan holda o'tkaziladi. Bundan tashqari, mustaqil holda o'quv va ilmiy adabiyotlardan, elektron resurslardan, tarqatma materiallardan foydalanish tavsiya etiladi.

Dasturning axborot-metodik ta'minoti

Modulni o'qitish jarayonida ishlab chiqilgan o'quv-metodik materiallar, tegishli modulga mos bo'lgan ilmiy jurnallar, Internet resurslari, multimedia mahsulotlari va boshqa elektron va qog'oz variantdagi manbalardan foydalaniladi.

II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI

ASSESSMENT

The measurement of the ability of a person, the quality or success of a teaching course. Assessment may be by test, interview, questionnaire, observation and so on.

BAHOLASH metodi

Shaxsning qobiliyatini, o'qitish kursining sifati yoki muvaffaqiyatini o'lchash va baxolash demakdir. Shuningdek, baxolash test, suxbat o'tkazish, savol javob, kuzatish va xokazolar orqali amalga oshirish mumkin.

AUTHENTIC TASK

An authentic task is a task that native speakers of a language would do in everyday life. When learners do an authentic task they are doing something that puts real communicative demands on them. A task which replicates or resembles a real-life task, e.g. scanning an article for particular information; this may be contrasted with a task which is specifically designed for, and only relevant in, the classroom.

AUTENTIK VAZIFA

Mahalliy tilda so'zlashuvchi kishi kundalik xayotida bajaradigan doimiy vazifalar bo'lib, til o'rganuvchi ana shunday vaziyatlardan haqiqiy so'zlashuvda foydalansa, samaraliroq bo'ladi. Dars jarayonida tilni o'rganishda real hayotda uchraydigan voqea-xodisalar ifoda etilgan matnlarni qo'llash foydalidir. Autentik materiallar darsliklarda berilmaydi.

BRAINSTORMING

(in language teaching) a group activity in which learners have a free and relatively unstructured discussion on an assigned topic as a way of generating ideas. Brainstorming often serves as preparation for another activity.

AQLIY HUJUM uslubi

Bevosita jamoa bo'lib “fikrlar xujumi” ni olib borish demakdir. Bu uslubdan maqsad, mumkin qadar katta miqdordagi g'oyalarni yig'ish, talabalarni ayni bir xil fikrlashdan holi qilish, ijodiy vazifalarni yechish jarayonida dastlab paydo bo'lgan

fikrlarni yengishdir.

CASE STUDY

It is about a person, group, or situation that has been studied over time. The case study method often involves simply observing what happens to, or reconstructing 'the case history' of a single participant or group of individuals (such as a school class or a specific social group).

“KEYS-STADI”uslub

Bu uslub aniq vaziyat, hodisaga asoslangan o'qitish uslubi hisoblanadi. Shuningdek, vaziyat bilan tanishish, axborotlarni umumlashtirish, axborot tahlili va har bir yechimning afzal va zaif jihatlarini belgilash demakdir.

CLUSTER

Is the task of grouping a set of objects in such a way that objects in the same group (called a **cluster**) are more similar (in some sense or another) to each other than to those in other groups (clusters).

TARMOQLAR uslubi

Fikrlarning tarmoqlanishi-pedagogik strategiya bo'lib, u talabalarning biron-bir mavzuni chuqur o'rganishiga yordam berib, ularni mavzuga taaluqli tushuncha yoki aniq fikrlarni erkin va ochiq uzviy bog'lagan ketma-ketlikda tarmoqlashni o'rgatadi.

DISCUSSION METHOD

It demands that students come to class well prepared. Compelling them to think out their arguments in advance and to answer their peers' questions and counter arguments, it sharpens their powers of reason, analysis and articulation. It thus provides them with fundamental skills necessary for success in any discipline or profession.

BAHS-MUNOZARA

Usulida guruh a'zolari biror muammoni yechish maqsadida o'z g'oyalarini og'zaki taklif etadilar. Usuldan samarali foydalanish uchun ishtirokchilar muhokama predmetiga oid yetarli bilim va tajribaga ega bo'lishlari lozim. Bu usul kattalar ta'limida ko'proq samara beradi.

ICE-BREAKER

An activity to make learners feel less nervous or inhibited when they first meet.

“MUZYORAR”metodi

Qizdiruvchi, faoliyatga jalb qiluvchi mashq. Talabalarning o'zaro tanishishi va ishchi muhit yaratish maqsadida qo'llaniladi. Bu metodxonadagi ruhiy taranglikni yengish, guruhning shakllanish jarayonini tezlatish, muloqot va axborot almashinuvini yo'lga qo'yish, shuningdek, samimiylik va hamkorlik muhitini yaratishga yordam beradi.

INFORMATION GAP ACTIVITY

an activity in which a pair or two groups of students hold different information, or where one partner knows something that the other doesn't. This gives a real purpose to a communication activity. An information gap activity is an activity where learners are missing the information they need to complete a task and need to talk to each other to find it.

AXBOROT ALMASHISH METODI

Bu uslub shundayki, talabalar juft yoki ikki guruh bo'lib turli xil axborotga ega bo'lishadi, yoxud biri bilgan axborotni ikkinchi talaba bilmaydi. Bu esa suxbatlashish uchun xaqiqiy maqsad paydo qiladi. Bu uslub asosan chet tilida gapirish, muloqotga kirish uchun yordam beradi. Shuningdek, rasmlardan ham foydalanish mumkin.

INTERACTION PATTERN

Mode of work (individual work, pair work, group work) used in learning or teaching.

INTERFAOLLIK

O'zaro harakat qilmoq ma'nosini beradi. O'zaro harakat turlari: O'qituvchi-talaba; talaba-talaba; o'qituvchi-talabalar; talalar-talabalar; talabalar-o'qituvchi.

JIG-SAW ACTIVITY

A type of co-operative activity in which each member of a group has a piece of information needed to complete a group task. Often used in reading work when each learner or group of learners reads and understands a part of a text, then takes

part in pooling information to establish the meaning or message of the whole text.

“ARRA” METODI

Bu usulda asosan guruh bo'lib ishlanadi. Har bir guruh a'zosining qo'lga matnning bir bo'lagi beriladi, so'ngra mazmunini o'qib bilib olgandan so'ng, barcha qatnashchilar tomonidan butun matn tuziladi. Bunday metod o'qitishni o'rganishda qo'llaniladi.

MULTIPLE-CHOICE

In testing or teaching: a device in which the learner is presented with a question along with four or five possible answers from which one must be selected. Usually the first part of a multiple-choice item will be a question or incomplete sentence. This is known as the stem. The different possible answers are known as alternatives. The alternatives typically include one correct answer and several wrong answers or distracters.

KO'P TARMOQLI TANLOV TESTLARI

Bu metod asosan, testda qo'llaniladi. O'rganuvchi uchun tuziladigan testlardagi savolda 4 yoki 5 ta javoblar beriladi. Bitta berilgan savoldagi 4 yoki 5 ta javobining bittasi to'g'ri bo'ladi, qolganlari esa o'xshash javoblar tariqasida beriladi.

PRESENTATION

The way which something is offered, shown or explained others. A formal monologue presents ideas, opinions or a business proposal.

TAQDIMOT

Axborot, nazariya yoki tamoyillarni talabalarga yetkazish maqsadida ekspert tomonidan o'tkaziladigan tadbir. U turli (ma'ruza, savol berish, munozara yuritish) shakllarda o'tkazilishi mumkin. Taqdimotning mazmuni uslub sifatida o'qituvchiga ko'proq bog'liq bo'ladi.

WARM-UP ACTIVITY

An activity used to orient learners to a new topic or area of focus in a lesson.

“CHIGILNI YOZISH”

Darsga berilgan yangi mavzuni yoritish va talabalarni mavzuga jalb qilish maqsadida qo'llanadigan uslublardan biridir.

TRUE-FALSE ACTIVITY

It is a strategy of teaching students, where a teacher allows students to compare two different historical perspectives to the same question. It allows students to see differing opinions to the same problem and go about doing history. It is designed to add inquiry into the teaching of history.

“TO'G'RI-NOTO'G'RI”

Talabalarni o'qitishda qo'llaniladigan shunday yondashuvki, unda u talabaga berilgan bitta savolni ikkita turli xil tomonini taqqoslashiga imkon yaratadi. Shuningdek, bu metod talabalarga bir xil muammoga turli xil berilgan fikrlarni ko'rib chiqish va tanlashga huquq beradi. O'qitish usulini yana takomillashtirish va mavzuni yoritishga yordam beradi.

GAP FILL ACTIVITY

A gap-fill is a practice exercise in which learners have to replace words missing from a text. These words are chosen and removed in order to practise a specific language point. Gap-fill exercises contrast with cloze texts, where words are removed at regular intervals, e.g. every five words.

NUQTALAR O'RNIGA QO'YISH

Bu usul asosan, talabalarni matn bilan ishlash jarayonida gaplarda berilgan nuqtalar o'rniga kerakli so'zlarni qo'yish uchun ishlatiladi. Bu esa til o'rganuvchi uchun tushirib qoldirilgan so'zlarni mukammal o'rganishlari uchun foydali. Bunday mashqlar ko'pincha yopiq matnlarda beriladi.

III. NAZARIY MATERIALLAR

1-Mavzu: Kognitiv tilshunoslik.

1. Kognitiv lingvistika zamonaviy tilshunoslikning yetakchi yo'nalishi sifatida. Kognitiv lingvistika doirasida chet el va O'zbekistonda amalga oshirilgan tadqiqotlar va ularning yutuqlari.
2. Kontsept tushunchasi. Kontsept – kontseptual va tafakkur birligi sifatida. Kontseptni tadqiq etishda lingvokognitiv va lingvokul'turologik yondashuvlar.
3. Kontsept va ma'no. Kontsept va tushuncha. Kognitiv lingvistikada ma'no interpretatsiyasi. Kontseptlar va ularni tasniflash printsiplari.
4. Kontsept bilimlar tuzilmasi sifatida. Kontsept strukturasi.

TAYANCH TUSHUNCHALAR

- **Kognitiv tilshunoslik** – tilni inson tafakkuri va bilish jarayonlari bilan bog'liq holda o'rganadigan yo'nalish.
- **Til va tafakkur** – inson tafakkuri til orqali qanday shakllanishi va ifodalanishi.
- **Olamning kognitiv manzarasi** – inson ongida dunyoning qanday tasvirlanishi.
- **Olamning lisoniy manzarasi** – dunyo haqidagi bilimlarning til vositasida ifodalangan shakli.
- **Kontsept (konsept)** – inson tafakkurida shakllangan, ma'no va madaniy mazmun bilan boyitilgan tushuncha.
- **Kontsept tizimi** – bir-biri bilan bog'langan kontseptlarning umumiy to'plami.
- **Kontseptual maydon** – ma'lum bir mavzuga oid kontseptlar to'plami.
- **Kategoriya** – tushunchalarni tartibga soluvchi ong strukturalari.
- **Kategoriyalashtirish** – insonning atrof-muhitni tafakkurda tartibga solish jarayoni.
- **Idrok (persepsiya)** – insonning atrof-muhitni bilish va tushunish jarayoni.

Har bir fan tarixida yuksalish davri bo'lganidek, inqiroz bosqichlari ham bo'lishi muqarrar. Bunday holatning yuzaga kelishi o'z - o'zidan olimlardan o'rganilayotgan obyektga «yangicha ko'z» bilan qarashni, oldingilaridan farq

qiladigan nuqtayi nazardan yondashuvni talab qiladi. Binobarin, XX asr boshlarida nazariy fizikada yuzaga kelgan inqiroz uzoq vaqt davom etdi. Tadqiqotlarda yangicha usullarning tadbiiq etilishi natijasida tamoman yangi yo‘nalishlar, o‘zga ko‘rinishdagi nazariyalar paydo bo‘ldi. Nazariy tilshunoslikda xuddi shunday holat o‘tgan asrning ikkinchi yarmida tug‘ildi. Tilshunoslikdagi inqirozning asosiy sababi axborot texnologiyalarining rivoji bilan bog‘liqdir. Zero, insonning «sun‘iy intellekt» tizimiga oid vositalar bilan muloqoti til tizimi va lisoniy faoliyat tadqiqiga butunlay yangicha yondashuvni talab qiladi. Darhaqiqat, aynan shu davrda tilshunoslik fanining turg‘unlashgan yoki an‘anaviy uslub va xulosalari keskin taraqqiy etayotgan intellektual axborot texnologiyalari amaliyotida yuzaga kelayotgan savollarga javob bera olmasligi ma‘lum bo‘ldi. Til tizimini va nutqiy faoliyat mahsuli bo‘lgan matn qurilishini shu paytgacha filologik nuqtayi nazardan tahlil qilib kelayotgan bu fan doirasi endilikda idrok etish, bilish, tushunish, tahlil qilish faoliyatlariga oid tushuncha va kategoriyalar bilan kengaydi. Natijada, tilshunoslikning mantiq, psixologiya, bilish nazariyasi kabikognitiv fan sohalari bilan hamkorlikka ehtiyoji yanada kuchaydi. Bu hamkorlik, bir tomondan, tilshunoslikni inson tafakkur faoliyati muammolari bilan shug‘ullanuvchi

kognitologiya fani tarmog‘iga kiritgan bo‘lsa, ikkinchidan, tilshunoslikning o‘zini yana bir soha – kognitiv lingvistika sohasi bilan boyitdi. Aslida kognitologiyaning tayanch nuqtasi bo‘lgan tilshunoslikning kognitiv ko‘rinish olishi nima bilan bog‘liq va uning tadqiq obyekti, maqsadi, vazifalari nimalardan iborat? Tabiiyki, barcha yo‘nalishdagi lingvistik tadqiqotlarning o‘rganish obyekti yagona – til tizimi yoki, aniqrog‘i, lisoniy faoliyat va uning mahsuli. Ammo ularning barchasida (sistem-struktur tilshunoslik, psixolingvistika, sotsiolingvistika, matn tilshunosligi va h.k.) asosiy e‘tibor tayyor mahsulot – so‘z, so‘z birikmasi, gap va matn kabilarning tuzilishi va tarkibini, ma‘lum hollarda ma‘no xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan. Tayyor mahsulot tahlili bilan qiziqayotgan bu sohalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik yetarli darajada emas. Buning ustiga, ba‘zi hollarda tadqiqotchilar orasida biror bir lingvistik

hodisaning qaysi soha obyekti bo‘lishi haqida yoki umuman bu hodisalar qay darajada til tizimiga oid bo‘la olishi haqida munozarali bahs bormoqda. Asossiz tortishuvlar va natijasiz muhokamalar fanda qanday oqibatlarga olib kelishi ma‘lum.

Bu hatto til tizimi «aniq va ajratilgan tadqiqot obyekti bo‘la olmaydi» (N.Xomskiy) degan fikr tug‘ilishiga ham sabab bo‘lishi mumkin. «Gap til birligimi yoki nutq tizimiga oidmi?», shuningdek, «Anafora faqatgina matn tarkibida yuzaga keladigan hodisami yoki uni gap grammatikasi o‘rganilayotganda ham e‘tiborga olish lozimmi?» qabilidagi befoyda, nazariy xatoliklarga sabab bo‘luvchi munozaralar bilan mashg‘ul bo‘lish o‘rniga yuqorida aytilgan sohalar o‘rtasidagi tutash nuqtalarni izlash lozim. Sohalar o‘rtasidagi hamkorlik natijasida obyektning, umuman, voqelikning yangi qirralarini, ilgari ko‘z ilg‘amagan xususiyatlarini sezish mumkin. Bu esa, fanda majmuaviy muammo va vazifalarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi.

Majmuaviy muammo sohalararo yondashuvni talab qiladi. Faylasuflarning e‘tirof etishicha, «agarda obyektning alohida xususiyatini tasvirlash va o‘rganish lozim

bo'lsa, bunga yakka bir fan sohasining imkoniyati yetarlidir». Obyektning o'zgarishi, boshqa ko'rinish olishi haqida gap ketganda esa, majmuaviy (kompleks) yondashuv zarur bo'ladi, «chunki obyektning boshqa tomonlari (xususiyatlarini) ni ham o'rganish ehtiyoji tug'iladi» (Kochergin 1988: 5). Binobarin, gap tarkibidagi bo'laklar tartibini aniqlash uchun sintaktik tahlilning o'zi yetarli. Gap tuzilishidagi har qanday o'zgarishlar (inversiya, ellipsis va boshqa shakliy o'zgarishlar) va ma'no ko'chishlarining (sintaktik polisemiya, omonimiya kabilar) turlari, ularning yuzaga kelish sabablarini yoritish maqsadidagi tahlil, so'zsiz, matn sintaksisi va pragmatikasi darajasiga ko'tariladi. Bunday tahlil tilshunoslik sohalarining hamkorligi namunasidir.

Til tizimi va lisoniy faoliyatni har tomonlama tadqiq qilish, ularga xos hodisalarning belgi-xususiyatlarini batafsil yoritish uchun tilshunoslikning turli sohalarini biriktiradigan, ularning barchasi uchun bir xilda tayanch nuqtasi xizmatini o'taydigan umumlashgan tahlil tizimini topish lozimligi olimlar tomonidan ko'p bor ta'kidlangan edi (Qarang: Boduen de Kurtene 1963: 206; Sapir 1929: 166). Til hodisalariga asosli va ayni paytda, xolisona izoh berish imkonini yaratadigan bunday tahlil uslubi tizimini izlash harakati hozirgacha davom etmoqda. Muammo dolzarb, ammo umumlashgan tahlil tizimini ta'minlovchi «tayanch» g'oyani topish fan rivoji uchun muhim.

Keyingi yillarda, tilshunoslar bunday «tayanch»ni kogitologiya (cognitive science – tafakkur haqidagi fan)dan topganday bo'lishmoqda. So'zsiz, lingvistik tahlil – kognitiv tahlilning bir turi, uning ma'lum bir ko'rinishda namoyon bo'lishidir. Hali XIX asr oxirlaridayoq tilshunoslikning psixologik va sotsiologik ruhda bo'lishini qayd qilgan Boduen de Kurtene «tilda ruhiy va ijtimoiy faktorlar harakatda bo'lishi sababli, tilshunoslik uchun yordamchi fan sifatida dastlabki o'rinda psixologiyani va so'ng insonlarning jamiyatdagi muloqot, munosabatlari haqidagi fan – sotsiologiyani tanlaymiz» deb yozganligini (Boduen de Kurtene 1963: 217) eslaymiz. Fanlar o'rtasidagi bog'liqlik haqida gapirganda, ularning birini ikkinchisiga «yordamchi» sifatida qarash unchalik haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Aks holda, fanlar hamkorligi asosida yuzaga keladigan yo'nalishlarni alohida soha sifatida ajratish mumkin bo'lmas edi.

Tilshunoslik, psixologiya, sotsiologiya, madaniyatshunoslik kabi sohalar hamkorligi kognitiv faoliyat asosida voqelanuvchi hodisadir. Kognitiv tilshunoslik ham insonning bilish faoliyati bilan shug'ullanuvchi fanlar tarkibiga kiradi.

Kognitiv tilshunoslik atamasining mazmuni inglizcha «cognitive – bilishga oid» so'zi bilan bog'liq. (Qiyoslang: «cognize – bilmoq, anglamoq, tushunmoq», «cognition – bilish»).

Ma'lumki, dunyoni, voqelikni bilish, uni idrok etish oddiy hodisa emas. Ayrim hollarda bilishni to'g'ridan to'g'ri fahmlash, tushunish harakatlari bilan bog'lab qo'yishadi. Ammo hayvonlarga ham qisman (oddiy shaklda bo'lsa ham) fahmlash, tahlil qilish va umumlashtirish qobiliyati xos

ekanligi ma'lum. Shu sababli bilish faoliyati haqida gap ketganda, faqatgina cogitation (latincha), ya'ni «aql, tafakkur» hodisasini tasavvur qilish bilan cheklanmasdan, balki cogitatorium – tafakkur faoliyati shaxsini hamda bu faoliyat bilan bog'liq bo'lgan barcha turdagi nomenal (ijtimoiy, madaniy, lisoniy)

hodisalarni ham inobatga olish kerak bo'ladi. Shuni unutmaslik lozimki, tafakkurning o'zi insonning maqsadli faoliyati natijasida hosil bo'lib, u insonlar o'rtasidagi muloqot jarayonida voqelikka nisbatan bildirilayotgan faol munosabatning ifoda topishidir.

Tafakkur faoliyati jarayonida yuzaga keladigan bilim turli ko'rinish va xususiyatga ega bo'ladi. Bu farq dastlabki o'rinda bilimning qay yo'sinda va qanday maqsadda o'zlashtirilishi bilan bog'liqdir. Voqelik haqidagi oddiy, «kundalik» bilim tajriba natijasidir. Bilim madaniy hodisa sifatida talqin qilinganda, bu shakldagi bilimning ma'lum ijtimoiy guruh madaniyati uchun xos bo'lgan me'yorlarga qanchalik darajada mos kelishi nazarda tutiladi.

Lisoniy bilim ikkinchi turga oid, chunki til millatning madaniy boyligidir. Bu bilim insonning ongli faoliyati zaminida shakllanadi va bu faoliyat amalga oshishida muhim rol o'ynaydi. Aynan lisoniy bilim lingvokognitiv tahlil sifatida tanlanishi ham bejiz emas.

Shubhasiz, bilim – inson xotirasida saqlangan (hech bo'lmasa «iz qoldirgan») tizimlashtirilgan ma'lumotlar to'plamidir. Ammo bu to'plamning qanday tarkib topishi, undan foydalanish mexanizmini o'rganish ancha qiyin vazifa.

Amerika beheyvoristlari inson bilimlari dunyosini «qora quti» (ya'ni o'qilishi mushkul bo'lgan manba) deb ta'riflashgan, chunki bilim jamlanishini ta'minlovchi vositalarning «ish tartibi»ni bevosita kuzatishning imkoni yo'q (Sehnelle 1981). To'g'ri, insonning bilish qobiliyatining neyrofiziologik asoslari, ayniqsa, miya yarimsharlari faoliyati bilan bog'liq tomonlarini o'rganish borasidagi izlanishlar davom etmoqda. Psixolingvistlar va neyrolingvistlar nutqiy faoliyat ijrosi va uning qabul qilinishini (aniqrog'i, idrok etilishi) ta'minlovchi miya qismlari hamda ularning o'zaro munosabati haqidagi ma'lumotlarni to'plashgan bo'lsa-da, ushbu neyrofiziologik tizimning o'zi hanuz sirigicha qolmoqda. Olimlar miya chap yarimshari nutqiy axborotni qabul qiluvchi va uzatuvchi hududlar (bu hududlar neyrofiziologlar Braka va Vernike nomlari bilan ataladi) o'zaro murakkab munosabatda ekanligini doimo uqtirishadi (Ivanov 1978: 28; Wardhandu 1994: 90-91). Lekin bu munosabatlar qanday yuzaga keladi-yu, ularning zaminida nima turishi to'g'risidagi fikrlar u qadar aniq emas. Balki neyrofiziologik tuzilmalarning vazifalari va ularni harakatlantiruvchi mexanizmlarning ish faoliyatini aniqlash uchun dastlab lisoniy faoliyatning kognitiv tizimini batafsil o'rganish lozimdir. Bu ehtimolning haqiqatga o'ta yaqinligi kognitiv tilshunoslik taraqqiyoti jarayonida o'z isbotini topmoqda.

Bilim olish va saqlash, uni amalda qo'llash va uzatish manbai va nihoyat, uni shakllantiruvchi vosita bo'lgan til tizimi kognitiv tahlil obyekti ekanligiga hech qanday shubha yo'q. Biroq bunday shubha bir paytlar ayrim tilshunoslar tomonidan bildirilganligini ham eslaymiz. Jumladan, generativ tilshunoslik g'oyalarining faol targ'ibotchilaridan biri J.Kats (Katz 1981; 1984) til hech qanday ontologiyaga ega bo'lmagan mavhum hodisa ekanligi uchun tilshunoslik fani ham mavhum predmet bilan mashg'ul bo'lishini uqtirishga harakat qilgan edi. Uning fikricha, tilshunoslar «so'zlovchilarning o'z tili haqidagi bilimi bilan ular biladigan tillar o'rtasida katta farq mavjudligini anglamoqlari zarur» (Katz 1984: 34).

Albatta, ijtimoiy qo'llanishdagi til bilan kognitiv hodisa - bilim o'rtasidagi farqni inkor qilmoqchi emasmiz.

Ammo tilni, ayniqsa, nutqni butunlay mavhum hodisa sifatida talqin qilib bo'larmikan?! Nutqiy birliklarni jisman kuzatish va his etish mumkin. Shu sababli ular haqidagi har qanday bilim ontologik xususiyatga ega bo'lgan predmet-hodisa haqidagi bilimdir. Aslini olganda, bilim tilga nisbatan ancha mavhum, chunki uni jisman kuzatib bo'lmaydi. Bilimning mavjudligi tilning mavjudligidan.

Tilning o'zi esa kognitiv tizimning faoliyati mahsulidir, lisoniy tarkiblar tafakkur faoliyati natijasida shakllanadi. Lisoniy hodisalarning bilim, tafakkur, xotira va miya kabilar bilan munosabati masalasi talqinida beheyvoristlar nuqtayi nazaridan yondashuv qanday salbiy natijalarga olib kelishi barchaga ma'lum. Psixolog B. Skinnerning 1957-yilda nashr etilgan Verbal Behavior «Lisoniy harakat» nomli kitobida bildirilgan fikrlar ko'pgina tadqiqotchilarga dastlab e'tiborlidek tuyuldi. Ular lisoniy xatti – harakatni har qanday boshqa harakatdan farqi yo'q hodisa sifatida o'rganish g'oyasini ilgari surishdi. Nahotki inson lisoniy faoliyati doirasida bajariladigan harakatlarni laboratoriya sharoitidagi tajriba jarayonida turli katta-kichik hayvonlar bajarayotgan harakatlar (mayli, ular ayrim so'zlarni yod olib, takrorlayotgan bo'lishsin ham) bilan bir qatorga qo'yib bo'lsa?!

Bunday g'oyaning ilmiy jihatdan noto'g'ri ekanligi keyinchalik olimlar tomonidan to'lig'icha isbotlandi. B.Skinnerning risolasi chop qilinganidan ikki yil o'tmasdanoq N.Xomskiy batafsil taqriz e'lon qilib (Chomsky 1959), beheyvorizmning qanchalik asossiz ekanligini isbotlashga urindi. U beheyvoristlarning har qanday xatti-harakat (lisoniy yoki nolisoniy bo'lishidan qat'iy nazar) biror bir stimul – qo'zg'atuvchi vositasida «o'rganish yoki o'zlashtirish» natijasidir degan fikrini inkor qilib, tilning mental hodisa sifatida qaralishi lozimligini ko'rsatdi.

Darhaqiqat, lisoniy faoliyat faqatgina insonga xos faoliyatdir hamda u yana bir insonga xos boylik – tafakkur bilan bevosita bog'liqdir. Til va tafakkur munosabati muammosining uzoq yillardan buyon davom etib kelayotgan muhokamasi turli metodologik xulosa va tavsiyalarni yuzaga keltirdi. Tashqi dunyoning ongdagi in'ikosi paydo bo'lishida til asosiy rol o'ynashiga alohida urg'u bergan olimlar (Sepir, Hoyjer, Hokket, Budagov, Panfilov va boshqalar) ta'kidicha, lisoniy struktura (qurilma) insonning voqelikni idrok etish qobiliyati va tajribasining shakllanishini ta'minlab, ijtimoiy ongga ta'sir o'tkazadi hamda shu yo'sinda insonning dunyoqarashi, voqelikni anglash qobiliyatini shakllantiradi.

Tafakkur qanchalik darajada lison bilan bog'liq hodisa bo'lmasin, uning faqatgina til vositasida amalga oshishi yoki, boshqacha aytganda, tilsiz tafakkur bo'lmasligi haqidagi xulosa unchalik haqiqatga yaqin emas. Til va tafakkur aynan bir narsa bo'lmasa kerak. Tafakkur predmet, hodisalarning aloqa va munosabatlari haqida ma'lumot beruvchi voqelikning umumlashgan holdagi in'ikosidir.

Voqelikning miyada aks etishi faqatgina nutqiy tafakkur harakati natijasida yuzaga kelmasligini isbotlash maqsadida B.A. Serebrennikov (1983: 104-110) tafakkurning lisoniy va nolisoniy turlarini farqlashni taklif etganligini eslaymiz. Bular quyidagilar:

- a) aniq tafakkur – aniq, konkret muhitda yuzaga keladigan voqelikning umumlashtirilgan obrazi (aksi);
- b) ramziy tafakkur – xotirada mavjud bo‘lgan butun bir voqelik yoki predmet-hodisalarni alohida bir muhit-sharoitga bog‘liq bo‘lgan holda qayta eslash;
- v) amaliy tafakkur – bevosita maqsadli harakatlar bajarilishi bilan bog‘liq fikr;
- g) lingvokreativ yoki lisonni shakllantiruvchi tafakkur, ya’ni bu turdagi tafakkur harakatlari bevosita til tizimi zahiralari bilan bog‘liq;
- d) nolisoniy tushuncha tafakkuri - (bu turdagi tafakkurning alohida ajratilishi, voqelik haqidagi tushunchaning paydo bo‘lishi nutqiy harakatdan oldingi bosqichga oidligi bilan bog‘liqdir).

Tafakkur qaysi holatda va qanday ko‘rinishda harakatga kelmasin, yagona bir vazifani bajaradi – u voqelik haqidagi axborotni qabul qilish, to‘plash, qayta ishlash va tartibga solish usulidir. Bu usul vositasida hosil bo‘ladigan g‘oya yoki fikr voqelikning ongda aks etish shaklidir. Tafakkurning harakatlanishi va fikrning shakllanishi voqelikning bevosita ongda aks etishini ta’minlovchi jarayon – bilish faoliyati bilan bog‘liq. Tilning bilish faoliyatidagi o‘rni alohida, u voqelikni idrok etish va bilish vositasi – qurolidir. S. D. Katsnelson (1972: 110) «Til – nafaqat muloqot quroli, balki fikr va g‘oyani shakllantiruvchi hamda uni ifodalovchi quroldir» deb yozgan edi. Tilning tafakkur faoliyatidagi rolini bilish uchun ong va tilning munosabatiga oddiy bir hol (hodisa) sifatida qaramaslik lozim. Bu munosabat ikki mustaqil hodisaning o‘zaro «muloqot»idir. Xuddi shu «muloqot» mental faoliyatning lisoniylashuviga olib keladi, zero, lisoniy va mantiqiy faoliyatlar bir-biriga hamroh bo‘lib, ular yagona nutqiy tafakkur jarayonini tashkil etadi. Demak, til ongni harakatlantiruvchi vositalardan biridir, u ongda eng oddiy, birlamchi (elementar) tafakkur kategoriyalari paydo bo‘lishini ta’minlaydi. Ushbu kategoriyalarsiz «alohida nutqiy tuzilmalar – gaplarni tushunish va fikr (g‘oya)ning shakllanishini hamda shu yo‘sinda bilimning faollashuvini ham tasavvur qilib bo‘lmaydi» (Katsnelson 2001: 480). Qay darajaligidan qat’iy nazar, til va tafakkur munosabati masalasining falsafa, tilshunoslik va psixologiya fanlari doirasida ancha batafsil muhokama qilinishi kognitiv tilshunoslik taraqqiyoti uchun mustahkam zamin yaratdi. Kognitiv tilshunoslik majmuaviy tadqiqot yo‘nalishi (sohasi) bo‘lib, u tilshunoslik va psixologiyadan tashqari, sun’iy intellekt nazariyasi, psixolingvistika, neyrolingvistika kabi fan sohalariga oid ilmiy yondashuvlarni ham umumlashtiradi.

Ma’lumki, nutqiy birliklarning hosil bo‘lishi va ularning tushunilishi aqliy faoliyat natijasidir. Bu faoliyatning bajarilishi bevosita lisoniy bilimga ega bo‘lish sharti bilan bog‘liq. Negaki, lisoniy bilimsiz voqelikni bilish, kechayotgan voqea – hodisalar haqidagi axborotni aks ettiruvchi mantiqiy strukturalarni lisoniy ifodalashning imkoni yo‘q. Shunday ekan, kognitiv tilshunoslikka lisoniy qobiliyatning tarkib topishini tushuntiruvchi fan sifatida qaralishi bejiz emas.

V.Z.Demyankov (1994: 17) bu sohaning asosiy vazifasini inson tomonidan tilni o‘zlashtirish mexanizmlari hamda bu mexanizmlarning tarkibini «sistemaviy tasvirlash va tushuntirishdan iborat» deb ta’riflashi bundan guvohlik beradi. Haqiqatan, kognitiv tahlilda olamni bilish jarayonida yuzaga keladigan mantiqiy

(mental) strukturalarning lisoniy ifoda topishini ta'minlovchi mexanizmlar qamrovidagi uslub va vositalar tadqiqi asosiy o'ringa ko'chadi.

Voqelikdagi predmet va hodisalarni bilish, idrok qilish qator mantiqiy – ruhiy harakatlarni o'z ichiga olgan tarkibli faoliyatdir. Bu faoliyatning dastlabki bosqichini, albatta, ma'lum bir obyekt boshqa obyektlar qatoridan ajratish harakati tashkil qiladi. Bir obyekt boshqasidan ajratish uchun uning farqlovchi belgilarini topish lozim.

Keyingi bosqichda esa, farqlovchi belgilarining chog'ishtirilishi asosida obyektning hissiy ramzi yuzaga keladi. Navbatdagi bosqichda paydo bo'lgan ramzning xotirada saqlanayotgan boshqa ramzlar bilan o'xshash tomonlari izlanadi. Nihoyat, voqelikni bilishning muhim bosqichi – umumlashtirish harakati amalga oshadi (Gorskiy 1985). Sanab o'tilgan mental harakatlar kognitiv strukturalarni (tafakkur faoliyati qismlarini) tashkil qilib, obyekt haqidagi tushunchaning shakllanishini ta'minlaydi. Tushuncha – mental tuzilma, u aqliy faoliyatning o'ziga xos shakli (turi) dir.

Tushuncha «qandaydir bir sinfga kiruvchi predmetlarni umumlashtirish va ushbu sinfni unga kiruvchi predmetlarning umumiy va farqlovchi belgilari majmuasiga nisbatan ajratuvchi mantiqiy faoliyat natijasida hosil bo'ladi» (Voyshvillo 1989: 91).

Mantiqiy faoliyat hosilasi bo'lgan «tushuncha» va kognitiv tilshunoslikda keng miqyosda qo'llanilayotgan «konsept» atamalarini bir xil mazmunda qo'llash mumkinmi?

So'zsiz, bu ikkala hodisa ham tafakkur birligi sifatida namoyon bo'ladi. Bularning ikkalasining ham boshlang'ich nuqtasi voqelikdagi predmet – hodisaning his qilinishi __8__D__ va obrazli tasavvur qilinishi bilan bog'liq. Paydo bo'lgan hissiy obraz dastlab har bir shaxsda alohida, individual ko'rinishda bo'ladi. Masalan, «gul» bir kishi uchun «atirgul» bo'lsa, boshqasi uchun «rayhon», yana biri uchun «dola». Hissiyot va tafakkur faoliyatining yuqori bosqichlarida individual obraz aniq predmetdan uzoqlashib boradi va asl mantiqiy (aqliy) hodisaga aylanadi. Voqelikning bir xilda bunday his va tafakkur etilishi, umumlashgan hamda qisman mavhumlashgan obrazning yuzaga kelishi barcha uchun bir xil kod – ramziy belgi hosil bo'lishiga sabab bo'ladi. Bu xilda paydo bo'ladigan mantiqiy tuzilmani psixolog N.I.Jinkin «universal predmet kodi - UPK» deb atashni taklif qiladi.

Olim bu hodisaning yuzaga kelishini inson miyasining irsiy va nasliy xususiyatlari qatoriga kiritadi. Uning fikricha, aqliy qobiliyat «tushuncha, hukmni yaratadi, voqelikni tasvirlash va inson faoliyati sababini ko'rsatish uchun turli xulosa va mulohazalarga keladi. Bu mantiqiy harakatlarning bajarilishi shaxsning qaysi til sohibi ekanligiga bog'liq emas. Xuddi shuning uchun ham intellekt (aql) umumiy boshqaruv funksiyasini ijro etadi, bu universal predmet kodi ko'rinishidagi kodlashtirishdir» (Jinkin 1982: 88).

Shunday qilib, tushuncha va hukmning hosil bo'lishi aqliy faoliyatning turli bosqichlariga oiddir. Ko'pchilik hukmning birlamchi ekanligini e'tirof etishadi. Haqiqatan ham mantiqiy subyekt va predikat birikishidan hosil bo'ladigan har qanday oddiy hukm (Masalan, Qor yog'moqda) predmet obrazlarining o'zaro munosabatdaligi, bog'lanishidan boshqa hech narsa emas. Tushunchalar

munosabati esa ikkilamchi, u nutqiy tafakkur faoliyatining yuqori bosqichida yuzaga keladi. Buning isbotini biz A.F.Losevning mulohazasida ham ko‘ramiz. Uning fikricha, sof hukmda tushunchalar «mazmuniga» hech qanday ishora yo‘q, shu sababli hukmga predmetni uning voqeligidan uzoqlashgan holda tasavvur qilishning uslubi va qonuniyati sifatida qaralishi lozim (Losev 1990: 129 -130). Bizningcha, hukm va tushunchani farqlovchi belgi va xususiyatlar haqida gapirish bilan bir qatorda, bu ikki hodisaning dialektik umumiylikka ega bo‘lishini ham unutmaslik lozim. Zero, tushunchaning hosil bo‘lishi voqelikdagi predmetlar, sodir bo‘layotgan hodisalarni mantiqan idrok etish, ular haqida hukm chiqarish bilan bevosita bog‘liqdir. Faqatgina tushuncha murakkab kognitiv tarkibga ega tafakkur birligi sifatida namoyon bo‘ladi. Konsept ham tafakkur birligi va uning asosida tushuncha, obraz va lisoniy ma‘no umumlashmasi yotadi. Konseptning shakllanishi individual obraz tug‘ilishidan boshlanib, lisoniy birlikning paydo bo‘lishi bilan tugaydi. Taniqli faylasuf va psixolog Jerri Fodor voqelikning ongda in‘ikos etishi va bu in‘ikosning tafakkurda «qayta ishlanish» jarayonini o‘rganayotib, bu jarayonni «tafakkur lisoni»ga o‘xshatadi. Chunki «har qanday mantiqiy tasavvur harakati ma‘lum ko‘rinishdagi strukturaga ega bo‘ladi hamda bu struktura tabiiy til birligining sintaktik shakli takroriga ishoradir» (Fodor 1975: 110).

Konsept – mental tuzilma bo‘lib, u turli tarkibdagi va ko‘rinishdagi bilimlar kvanti yoki umumlashmasidir (Kubryakova i dr . 1996: 90). Konseptlar inson ongida shakllanadigan turli kategoriyalarning asosini tashkil qiladi, ular uchun tayanch nuqta bo‘lib xizmat qiladi. Odatda, konseptning umumiy xususiyatlari sifatida uning ichki tuzilish jihatidan aniq ko‘rinishga ega emasligi qayd qilinadi, biroq bu qayd unchalik haqiqatga yaqin emas. Zero, konseptning asosini tashkil qiluvchi predmet obrazi yetarlicha aniq va ikkilamchi o‘rinni egallagan bo‘laklari mavhumlikka ega bo‘lishi bilan birgalikda, ular yagona negiz (yadroviy asos) atrofida o‘zaro munosabatga kirishib birikadilar. Shu sababli konsept tarkibining tizimiy xarakterga ega ekanligini e‘tirof etish ma‘quldir. Uning tizimiy xususiyatlari tuzilish jihatidan murakkab tartibli bo‘lishida va bir butun mental tuzilma sifatida idrok qilinishida namoyon bo‘ladi.

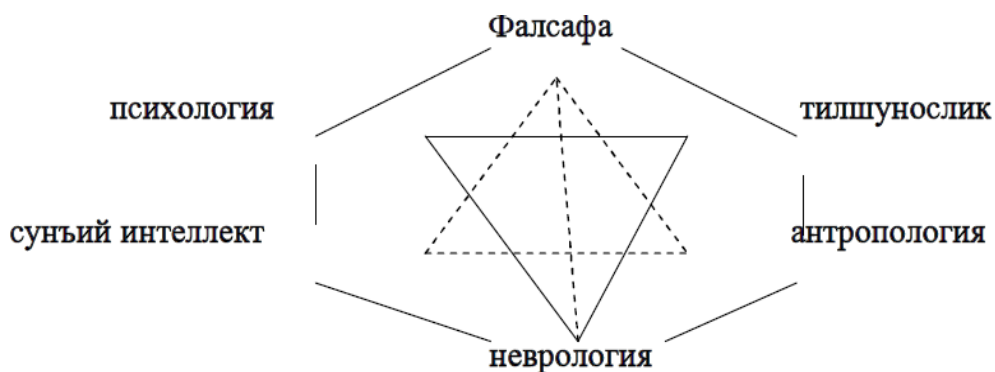
Predmet – hodisalarning ongli idrok etilishi va ularning tasavvurda obraz hosil bo‘lish yo‘li bilan jamlanadigan bilim turlicha shakllanadi va har xil xarakterga ega bo‘ladi. Bu bevosita turli guruhdagi va tuzilishdagi konseptlar shakllanishiga sabab bo‘ladi. Konseptlarning guruhlanishida ularning lisoniy ifodalanish uslublariga tayaniladi. Tadqiqotchilar leksik va frazeologik konseptlar bilan bir qatorda, grammatik (aniqrog‘i, sintaktik) konseptlar guruhlarini ham ajratishni taklif qilishmoqda (Babushkin 1996; Voloxina, Popova 1999; Langacker 1987).

Har qanday holda ham egallangan bilimning shakllanishi va tizimlashtirilishning asosiy vositasi til tizimidir. Tafakkur birligi va mental hodisa sifatida yuzaga keladigan konseptning lisoniy voqelanishi ham nutqiy tafakkur faoliyati natijasidir.

KONSEPTNING LISONIY VOQELANISH JARAYONI

Yuqorida aytilganidek, kognitologiya turli fan sohalari chorrahasida yuzaga kelgan fandir va uning tadqiqot sohasi «bilimni to‘plash va qo‘llash usullarini

tadqiq qilish» sifatida belgilanadi (The Blackwell Dictionary of Cognitive Psychology 1990). Amerikalik psixolog H. Gardner kognitiv fanlar chorrahasida olti fan sohasi tutashishini va yagona bir ilmiy maqsad – tabiiy va sun’iy tizimlarda bilimning jamlanishi, qayta ishlanishi va qo‘llanishi muammolari yechimini izlash bilan band bo‘lishini qayd qilgan edi (Gardner 1987). Ushbu sohalar munosabati quyidagi shaklda aks ettiriladi:

Ko‘rinib turibdiki, ushbu sohalar o‘rtasidagi aloqa bir xilda amalga oshmaydi, binobarin, kompyuter fanlari sun’iy intellekt) va antropologiyaning falsafa bilan aloqasi ko‘pincha bilvosita amalga oshadi. Tilshunoslik ushbu fanlar chorrahasida mustahkam o‘rin olgan va barcha qavm sohalar bilan bevosita munosabatdadir.

Shu sababli kognitiv tilshunoslik insonning bilish qobiliyati haqidagi fan – kognitologiyaning markaziy sohalaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Tilshunoslik kognitologiya fani shakllanishida asos yoki poydevor bo‘lib xizmat qilgan uch soha qatoridan bejiz joy olmagan bo‘lsa kerak. Bu sohalar quyidagilar: 1) insonlarga xos topshiriqlarni bajarish qobiliyatiga ega bo‘lgan kompyuter dasturlarining yaratilishi; 2) kognitiv psixologiya doirasida bilish faoliyatining ruhiyatga oid tomonlarining chuqur o‘rganilishi; 3) generativ grammatika nazariyasining taraqqiy etishi va ushbu nazariya bilan bog‘liq lingvistik yo‘nalishlarning paydo bo‘lishi (Miller 1964).

Ko‘rsatilgan sohalar hamkorligida shakllangan kognitologiyaning «tug‘ilish» sanasi 1956-yilning 11-sentabridir. Ayni shu kuni Massachuset texnologiya institutida o‘tkazilayotgan simpoziumda uch ma’ruza tinglandi. Birinchi ma’ruzaning («7+2 sehrli soni») muallifi psixolog Jorj Miller (ha, aynan eslab qolish qobiliyatini 7+2 me’yorida belgilovchi Miller qonunining muallifi) edi.

«Tilning uch modeli» deb nomlangan ikkinchi ma'ruza tilshunos Noam Xomskiy tomonidan taqdim etildi.

Nihoyat, uchinchi ma'ruza «Logic Theory Machine» («Logik nazariyotchi») sun'iy intellekt sohasi bo'yicha mutaxassis Alen Nyuell va bo'lg'usi Nobel mukofoti sohibi, iqtisodchi Herbert Saymonlar hammuallifligida bitilgan edi.

Xuddi shu ma'ruzalarda kognitiv tadqiqotlarni yagona bir fan doirasida, yagona bir «soyabon» ostida biriktirish fikri olg'a surildi. Bu voqeani J.Miller quyidagicha xotirlaydi: «Men simpoziumdan amaliy – tajribaviy psixologiya, nazariy tilshunoslik va bilish jarayonini kompyuterda dasturlash sohalari yagona bir butunlikning qismlarini tashkil etishiga ruhan qattiq ishongan holda chiqdim. Kelajakda ularning umumiy maqsad sari o'zaro muvofiqlashuviga ham ishonch paydo bo'ldi. Ushbu fan shakllanishi sari men yigirma yil intildim va nihoyat, endi unga qanday nom berishni bildim» (Qiyoslang: Gardner 1987). Kognitologiya fanining paydo bo'lish sanasini 1956-yildan deb hisoblayotgan mutaxassislar (Muers, Brown 1986) uning asosiy vazifasini aqliy tasavvur qoidalari va mantiqiy xulosalar qonuniyatlariga tayangan holda tabiiy til tizimini «qayta ishlash»ning talabga va haqiqatga mos nazariyasini yaratishda ko'radilar. Demak, cognition (kognitsiya), ya'ni bilish faoliyati axborot (ma'lumot)ni qabul qilish, taqdim etish va yaratish harakatlarini qamrab oladi.

Bu turdagi harakatlar ijrosi lisoniyat zahiralaridan ozuqa oladi, bevosita yoki bilvosita lison bilan aloqada bo'ladi. Insonning bilish qobiliyati uning lisoniy qobiliyati bilan hamohangdir. O'tgan asrning boshlarida olmon faylasufi (keyinchalik A QShda yashab ijod qilgan) Ernest Kassirer insonning bilish faoliyatiga borliqni xuddi ko'zgudek aks

ettiruvchi emas, balki predmetlarning ichki yoki tashqi mohiyatini aks ettiruvchi hodisa sifatida qaralishi lozimligini uqtiradi. Bu faoliyatni, yaxshisi, tasavvur va idrokni uyg'otadigan yorug'lik manbaiga o'xshatish ma'qul: yorug'lik qanchalik ravshan bo'lsa, manba shu qadar kuchli bo'ladi va biz predmetni shunchalik aniq ko'ramiz (Sassirer 1923: 26).

Bilish jarayonida hosil bo'lgan mental tuzilma – konsept mazmunida aynan

shu turdagi ravshan va aniq ko‘rinishga ega bo‘lgan belgi - xususiyatlar o‘rin oladi hamda konseptning lisoniy voqelanishida xuddi shu xususiyatlar yetakchilik qiladi.

Voqelikni aks ettirish to‘g‘ridan-to‘g‘ri tilning vazifasiga kirmaydi, bu vazifani dastlabki o‘rinda tafakkur bajaradi. Lekin tafakkurda yuzaga kelgan mental tuzilmalar til tizimida o‘z ifodasini topadi. So‘z, xuddi boshqa til birliklaridek, alohida bir predmetni yoki voqeani atovchi oddiy bir yorliq bo‘lmasdan, balki voqelikni bilish vositasidir. Lisoniy birliklar vositasida axborot yig‘iladi, saqlanadi va avloddan-avlodga o‘tadi. Bir so‘z bilan aytganda, til birliklarining kognitiv jarayon kechishidagi o‘rni alohida e‘tiborga loyiqdir.

Mental tuzilma – konseptning lisoniy belgiga o‘tish jarayoni qanday kechishi masalasi bahsli mavzudur. Dastlabki o‘rinda konseptning lisoniy moddiylashuvi ong va til tizimi o‘rtasidagi hamkorlikning mahsuli ekanligini unutmazlik kerak. Oldin aytilganidek, konsept shakllanishining boshlang‘ich nuqtasi voqelik bo‘lagi (predmet) haqidagi tasavvur – obrazning yuzaga kelishidir. Bu obraz oddiy sxema yoki shakl bo‘lib qolmasdan, balki mazmunli hodisadir. Boshqacha aytganda, subyekt obrazning oddiy shaklini ko‘rmaydi yoki uning mazmunini idrok qilmaydi, u mazmunli obrazni idrok etadi. Xuddi shu mazmunli obraz lisoniy belgiga aylanadi va bu belgi ma‘nosining o‘zagini tashkil qiladi. Lekin voqelik – ong – lisoniy belgi o‘rtasidagi bunday uzviylikni oddiy takrorlash ko‘rinishida talqin etmaslik kerak. Chunki ong voqelikni lisoniy belgi vositasida oddiygina aks ettirmaydi, balki subyekt uchun muhim bo‘lgan belgi-xususiyatlarni ajratadi hamda ular asosida idrok etilayotgan obyekt (predmet, hodisa) ning namunaviy modelini yaratadi. Ongning bu turdagi analitik – tahliliy faoliyati amalga oshishida lisoniy belgilarning roli alohida e‘tiborga loyiq. XVIII asrda yashab ijod etgan mashhur farang mantiqshunosi Etyen Bano de Kondilyak (1715 - 1780) bu haqda shunday deb yozgan edi: «Biror bir belgining yordamisiz biz o‘yimizni ma‘lum qismlarga ajratolmas edik va shu yo‘sinda fikr yuritish voqelikning bo‘laklarini alohida ko‘rish (idrok etish – Sh.S.) imkonini berishini anglay olmas edik» (Kondilyak 1980: 84).

Bilish jarayonining ruhiyatda kechishi masalasi bilan maxsus shug‘ullangan

psixologlar (J. Brunner, L.M. Vekker, B.Lomov va boshqalar) voqelikning ongda aks etishi turli xususiyatlarga ega ekanligini qayd qilishadi. Jumladan, muqimlik (idrok etilayotgan predmetning doimiy, muqim bo'lishi), predmetlik (obyektning alohida mavjud bo'lishi), butunlik (predmet qismlari va bo'laklarining yangi bir darajada birikishi), umumiylik (predmetning muhim xususiyatlarini farqlash) bular qatoriga kiradi (Diyanova, SHegoleva 2006: 11). So'zsiz, ushbu xususiyatlarning barchasining ham bilish jarayonida o'z o'rnini bor, ularning har biri bilishning ikkala bosqichida (obraz yaratish va tushuncha hosil bo'lishi) o'zicha namoyon bo'ladi. Konseptning hosil bo'lishi va uning lisoniy voqelanishida esa umumiylik (aniqrog'i, umumlashtirish) xususiyati alohida rol o'ynaydi.

Biz voqelikning biror bir bo'lagi, predmetini lisoniy nomlash yoki umuman lisoniy tafakkur faoliyati dastlabki o'rinda umumlashtirish harakati bilan bog'liq ekanligini yaxshi bilamiz. Bunda nomlanayotgan predmet – voqeaning alohida, yaqqol ko'zga tashlanadigan va seziladigan belgisi avval farqlanadi, keyin esa ushbu belgining butun bir guruh uchun umumiyligi e'tiborga olinadi.

Mantiqshunoslar bilish faoliyatining asosiy bosqichlari sifatida qiyoslash, umumlashtirish va ideallashtirish (mavhumlashtirish) harakatlarini qarashlari bejiz emas. Bu harakatlar bilish obyektining umumlashgan obrazini hosil qiladi. Albatta, umumlashgan obraz mantiqiy faoliyat natijasi sifatida voqelikdagi predmet, hodisalarni lisoniy nomlash uchun mantiqiy va ma'naviy asos yaratadi. Biroq har qanday holatda ham konseptning lisoniy ifoda topishi predmetli amaliy tafakkur faoliyati sharoitida kechadi. Nutqiy harakatning bolalar ongida shakllanishi, uning ontogenezi bilan maxsus shug'ullangan J.Brunner (1984: 22) til o'zaro faoliyat vositasi sifatida o'zlashtirilishini ta'kidlab, «tilni o'zlashtirishda lisoniy qobiliyat tug'ma bo'lmasdan (ayrim tilshunoslar o'ylaganidek – Sh.S.), balki inson diqqati va amaliy faoliyatining ayrim xususiyatlarigina tug'ma bo'lishi mumkin», deb hisoblaydi. O'z ota-onasi, atrofdagilardan amaliy harakat namunalarini o'zlashtirayotgan bolada ko'rayotgan predmetlari va kuzatayotgan hodisalarini nomlash qobiliyati shakllana boradi va buning natijasida uning bilim doirasi kengaya boradi. «Til o'zlashtirish jarayonida predmet va hodisalarni nafaqat

bevosita idrok etish mumkin, balki ularni tushunchalar, turli munosabatlar tizimiga kiritish imkoniyati ham tug'iladi. Bu esa o'z navbatida, ular (predmet - hodisalar) haqidagi bilim miqyosini kengaytiradi» (Piaje 1984: 326). Ushbu muallif e'tiroficha, bilimning sarchashmasi doimo harakatdir, yangidan–yangi obyektlarni idrok etishga yo'naltirilayotgan bilish harakati amaliy konsept shakllanishiga turtki bo'ladi.

Konseptning lisoniy moddiylashuv jarayoni yana bir muhim mental bosqichni bosib o'tadi. Voqelikning tafakkurdagi umumlashgan in'ikosi – obrazning mantiqiy «qayta ishlanishi» natijasida hosil bo'lgan konsept lisoniy «libos» olishidan oldin ushbu «libos»ning tasavvurdagi aksi – modeli yuzaga keladi. Lisoniy voqelanish rejasi paydo bo'lgan zahotiyoq uni amalga oshirish uslubi izlanadi. Reja hamda «so'zsiz» model nolisoniy yoki «botiniy nutq» jarayonida yuzaga keladi.

Botiniy nutqning yuzaga kelish muammosi bilan shug'ullangan psixolog va psixolingvistlar ushbu hodisani turlicha talqin qilib kelishmoqda. Ulardan ayrimlari botiniy nutqni oddiygina qilib, o'z-o'ziga gapirish bilan tenglashtirsalar, boshqalari uni alohida tashqi (zohiriy) nutqdan butunlay farq qiluvchi hodisa sifatida ta'riflaydilar. Biroq, eng muhimi, botiniy nutq zohiriy nutqning asosini, negizini tashkil qilishini olimlar e'tirof etib kelishmoqda. Darhaqiqat, nutqiy faoliyat ijro talaffuz) va eshitish (mazmun idroki) bosqichlaridan tashqari yana bir bosqichni o'z ichiga oladi. Bu tashqi yoki zohiriy nutqni rejalashtirish bilan bog'liq yashirin jarayondir. A.R.Luriya aytganidek, bo'lg'usi nutqiy harakat niyat va rejadan boshlanadi va ushbu reja nutqiy faoliyatning «ichki harakatchan sxemasi» vazifasini o'taydi (Luriya 1975: 38).

Ichki sxema o'ziga xos dasturlash xizmatini o'tab, lisoniy nomlanishi lozim bo'lgan konseptning mundarija-sida mujassamlangan asosiy mazmuniy xususiyatlarini aks ettirmog'i darkor. Botiniy nutq konseptning lisoniy voqelanishini ta'minlovchi jarayondir. Ushbu jarayonda bo'lg'usi lisoniy birlikning tuzilishi va mundarijasi shakllanadi. A.A. Leontyev lisoniy birlikning botiniy dasturi va qolipi muhim mazmun ko'rsatkichlaridan tarkib topishini va bu

ko'rsatkichlar nutqiy tuzilma uchun muhim bo'lgan subyekt, predikat, obyekt bo'laklarining muqobil «izi» dan iborat bo'lishini isbotlashga harakat qilgan edi (Leontyev 1969: 159). Botiniy nutqning eng asosiy xususiyati uning sharoitida lisoniy birlik mazmunan to'liq shakllanishi va turli ma'noviy o'zgarishlar bosqichlarini (ma'no kengayishi ; murakkab tushunchalarni ifodalash uchun ma'no bo'laklarini bir-biriga «yopishtirish» kabi) bosib o'tishi bilan bog'liq ekanligini L.S.Vigotskiy ham ta'kidlagan.

Xullas, botiniy nutq jarayonida konsept, birinchidan, ma'lum mazmun shaklini olsa, ikkinchidan, lisoniy belgi tanlovi bosqichiga tayyorgarlik ko'radi. Xuddi shu hozirlik lisoniy moddiylashuvdan oldingi harakatlar vositasida nominativ birlikning denotativ asosini mazmunan boyitadi. Bu bilan lisoniy tanlov imkoniyati ham kengayadi. Lisoniy tanlov esa alohida ko'rinishdagi lisoniy tafakkur faoliyati natijasidir. Bu faoliyatning ko'chishi til o'zlashtirilishi va nutqiy qobiliyat hosil bo'lishi jarayonlariga mos ravishda kechadi. Ma'lumki, inson til va moddiy olamni bir xil uslubda hamda bir xil yo'nalishda o'zlashtiradi. Moddiy dunyo idroki ayni paytda idrok etilayotgan predmet – hodisalar haqida tushuncha tug'ilishini, keyinchalik ushbu tushuncha mental namuna – konsept sifatida shakllanib, moddiy nom olishini taqozo qiladi. Bu xildagi ko'p bosqichli lingvopsixik faoliyatning natijali (natija muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz bo'lishidan qat'iy nazar) kechishida asosiy rolni lisoniy xotira o'ynaydi.

Konseptning lisoniy voqelanish jarayoni, uning tabiati va uni harakatga keltiruvchi mexanizmlar haqida gapirayotib, N.Xomskiyning nutqiy faoliyat va lisoniy ijodni ta'minlovchi botiniy va zohiriy strukturalar haqidagi fikrini yana bir karra eslamaslikning iloji yo'q. Ushbu g'oya botiniy strukturaning zohiriy tuzilmaga o'tishini faqatgina formal jihatdan tahlil qilinishiga yo'l qo'yganligi va natijada shakl mazmun (semantika) dan ustun bo'lib qolganligi ayblovi bilan uzluksiz tanqidga uchrab kelayotganiga qaramasdan, kognitiv tilshunoslik uchun ancha muhimdir. N.Xomskiy tilshunoslikda birinchilar qatorida (xuddi buni psixologiyada L.S.Vigotskiy bajarganidek) nutq ijodi faoliyati bevosita mental tuzilmalarning «tashqi», ya'ni lisoniy tuzilmalarga ko'chishi jarayonidan iborat,

degan g'oyani o'rta tashladi va bu g'oyani nutq ijodi faoliyati tarkibida bazis (tayanch) hamda natija bosqichlarini farqlash bilan isbotlashga harakat qildi. N.Xomskiyning tilshunoslikdagi eng katta xizmati sifatida tan olingan ushbu g'oya psixologlarning axborot inson miyasining turli qobiqlarida ko'p bosqichli «qayta ishlovdan» o'tishi haqidagi fikrlariga (Pribram 1975) qanchalik mos kelishiga e'tibor beraylik.

Tilshunos uchun eng muhimi tafakkur birligi bo'lgan konseptning tilda (aniqrog'i nutqda) aks etishini ta'minlovchi strukturalar, harakatlar, qoidalarini aniqlashdir. Bu vazifa yana tafakkur jarayoni, tashqi dunyo idroki harakatlari qanday shaklda va qaysi vositalar qo'llanishida kechishini bilish masalasiga borib taqaladi.

Zamonaviy falsafa va tilshunoslikda (ayniqsa, kogitologiyada) mental va nutqiy harakatlar bir xil shaklda ijro etilishi, o'z navbatida, matn lisoniy tafakkur faoliyati mahsuli bo'lishi axborot g'oyasi (ya'ni uzatilishi va qabul qilinishi) nuqtayi nazaridan izohlanmoqda. Darhaqiqat, axborot barcha tirik mavjudotlar hayotining tagzimini (poydevori)dir.

1. Kognitiv lingvistika nima va u tilshunoslikda qanday rol o'ynaydi?
2. Kognitiv lingvistikaning asosiy maqsadi va vazifalari qanday?
3. Kognitiv lingvistikaning an'anaviy tilshunoslikdan farqi nimada?
4. Kognitiv lingvistika qaysi fanlar bilan bog'liq?
5. Kognitiv lingvistikaning rivojlanishiga kimlar asos solgan?
6. Kognitiv lingvistika doirasida qanday asosiy nazariyalar mavjud?
7. Kognitiv lingvistikaning psixolingvistika va neyrolingvistika bilan bog'liqligi qanday?
8. Metafora va metonimiya kognitiv lingvistika doirasida qanday tushuntiriladi?
9. Kognitiv lingvistika va sun'iy intellekt tadqiqotlari qanday bog'liq?
10. Kognitiv lingvistikaning zamonaviy tadqiqot yo'nalishlari qanday?
11. Chet elda kognitiv lingvistika bo'yicha eng muhim tadqiqotlar qaysilar?
12. Lakoff va Jonsonning metafora nazariyasi kognitiv lingvistika uchun qanday ahamiyatga ega?
13. Noam Chomskiy va uning kognitiv yondashuvi qanday baholanadi?
14. O'zbekistonda kognitiv lingvistika qachondan boshlab rivojlana boshladi?
15. O'zbek tilshunosligida konsept tushunchasini tadqiq etgan olimlar kimlar?
16. O'zbek tili va madaniyati doirasida kognitiv lingvistika qanday qo'llanilmoqda?

17. O'zbek tilining kognitiv va lingvokulturologik xususiyatlari qanday tadqiq etilmoqda?
18. Qaysi o'zbek tilshunoslari konseptual tahlil bo'yicha ilmiy ishlar olib bormoqda?
19. O'zbek tili doirasida ma'no interpretatsiyasi qanday amalga oshirilmoqda?
20. Chet el tadqiqotlari bilan o'zbek tadqiqotlarini qanday solishtirish mumkin?

2-MAVZU: LINGVOKULTUROLOGIYA.

1. Lingvokulturologiya fan sifatida va uning o'rganish obyekti
2. Lingvokulturologiyaning asosiy tushunchalari
3. Til – madaniyat masalasining tilshunoslikdagi muammosi

TAYANCH TUSHUNCHLAR

1. **Lingvokulturologiya** – til va madaniyatning o'zaro aloqalarini o'rganadigan tilshunoslik yo'nalishi.
2. **Til va madaniyat** – til madaniyatni aks ettirish va uzatish vositasi sifatida.
3. **Madaniy kod** – milliy madaniyat va qadriyatlarni aks ettiruvchi til birliklari.
4. **Etnokonsept** – muayyan xalqning madaniy va tarixiy xotirasi bilan bog'liq kontsept.
5. **Lisoniy madaniyat** – til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasida shakllangan til hodisalari.
6. **Milliy mentalitet** – xalqning madaniy va psixologik xususiyatlari.
7. **Til identifikatori** – milliy madaniyatni shakllantiruvchi til elementlari.
8. **Etnolingvistika** – til va etnik guruhlar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadigan fan.
9. **Madaniy arxetip** – xalq madaniyatida qadimdan saqlanib qolgan asosiy tushunchalar.
10. **Kross-madaniy tahlil** – turli tillardagi madaniy xususiyatlarni solishtirish.

Hozirgi kunda xalqlar o'rtasida iqtisodiy ,madaniy va ilmiy aloqalar yanada mustahkamlashgan. Shunday qilib , aloqalar tilning madaniyat va til bilan o'zaro bog'liq ekanligini ko'rsatmoqda. Madaniyat va tilni tadqiq etuvchi olimlar XX asrdayoq bu sohalarining yangi fanga asos bo'la olishini anglagan edilar . Ushbu soha ular tomonidan lingvomadaniyatshunoslik deya nom oldi. Ya'ni til va madaniyatni o'zida mujassamlashtiruvchi zamonaviy tilshunoslikdagi yangi fan. XX asrda ushbu soha uch muammo:til ,madaniyat va inson shaxsiyati orqali tadqiq etila boshlandi. Maqsad til va madaniyat haqidagi bilimlarni faollashtirish edi.

Til va madaniyat har qanday millatning millat ekanligini tasdiqlovchi asosiy vositadir. Bu ikki tushuncha ajralmas va muntazam bir-birini taqozo etadi. Til o'zining har jabhasida madaniyatni aks ettiradi,madaniyat ham shu o'rinda tilsiz mukammal namoyon bo'la olmaydi. Hozirgi kun tilshunoslik ilmida yangi-yangi sohalarining yuzaga kelishi, matn muammosining o'rganilishi bilan bog'liq ishlar jadal rivojlanmoqda. Shu nuqtai nazardan bugungi kunda matn tahlilida tadqiqotchilar grammatika, semantika, kognitologiya, psixolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik kabi qator yo'nalishlar qo'lga kiritgan yutuqlarga tayanib ish ko'rmoqdalar. Bundan maqsad – nutq yaratuvchi va uni idrok etuvchi shaxs omilining lisoniy faoliyatda qanday o'rin tutishini aniqlash bo'lsa, ikkinchi tomondan, matnning semantik, lingvomadaniy xususiyatlarini yanada chuqurroq o'rganishdir. Shunday masala sifatida hozirgi kunda tilshunoslik ilmida barchaning e'tiborini tortayotgan til va madaniyat tushunchasi bilan bog'liq bo'lgan lingvomadaniy masalalari ko'pchilik tilshunos olimlar tomonidan tadqiq etilayotgan bo'lsa-da, biroq to'laqonli o'z yechimini topgan emas.

Ushbu ishda bilishning mantiqiylik, tarixiylik, izchillik, obyektivlik usulidan foydalanilgan bo'lib, mavzuni yoritishda tavsifiy, qiyosiy metodlardan foydalanilgan.Til va madaniyatning bog'liqligi, madaniyatning tilda aks etish muammosi bilan bog'liq masalalarning metodologik asosi yaqin

yillardangina boshlandi. Ularning asosi sifatida V.V.Vorobyov, V.M.Shaklein, V.N.Teliya, V.A.Maslovalarning ishlarini qayd etish mumkin.

O'zbek tilshunoslik ilmda ham bu yo'nalishda qator ishlar olib borilmoqda. Chunonchi, o'zbek tilshunosligida lingvomadaniyatshunoslikning ilmiy asoslanishi, madaniyatning tilda aks etishi kabi qator masalalarga qaratilgan dastlabki ilmiy tadqiqot namunalari sifatida A.Nurmonovning "O'zbek tilida lingvokulturologik yo'nalish", N.Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab", N.Sayidrahimovanning "Lingvokulturologiyaning ilmiy asoslanishiga doir ayrim mulohazalar", "Lingvokulturologiyaning komponentlari" nomli maqolalarini, D.Xudoyberganovanning "Matnning atropotsentrik tadqiqi" mavzusida gimonografiyasini belgilash mumkin. Mazkur ishlarda lingvomadaniyatshunoslik fanining mohiyati, predmeti va obyekti masalalari o'rganilgan. Har bir millat o'zida ma'lum bir milliy an'analarni aks ettiradi. Ya'ni har bir xalqning, millatning o'z milliy an'analari, urf-odatlar mavjud. Bu ma'noda har bir inson ana shu milliylikni o'zida aks ettiruvchi muayyan madaniyat, til, tarix, adabiyotga aloqador bo'ladi.

Ma'lumki, tili jtimoiy hodisa bo'lish bilan birgalikda madaniyat bilan ham uzviy bog'liqdir. Bugungi kunda insonlar, xalqlar, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy, madaniy hamda ilmiy aloqalar, xalqaro-madaniy kommunikativ jarayonlar tilshunoslik sohasida tillarning o'zaro munosabati va til madaniyati hamda tilning milliy o'ziga xos ko'rinishi kabi qator va madaniyatshunoslik o'rtasidagi alohida spetsifik yo'nalishi va predmetiga ega bo'lgan yangi soha – lingvomadaniyatshunoslikning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. XX asr oxirlariga kelib, til va madaniyat muammosini o'rganishni maqsad qilgan – tilshunoslikning yangi sohasi lingvokulturologiya jadal rivojlanmoqda.

Lingvomadaniyatshunoslik fani rivojlanishining asosiy bosqichlari va yo'nalishlari va ularning tilshunoslikda egallagan o'rni.

Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlari o'rtasida yuzaga kelgan umumlashma fan bo'lib, til va madaniyatning o'zaro ta'siri va bog'liqligi, bu bog'liqlikning shakllanishi hamda yaxlit bir sistema sifatida til va tildan tashqarida aks etishi kabi hodisalarni o'rganish bilan shug'ullanadi. Bir tomondan lingvokulturologiya insoniyatning madaniy til faktoridagi o'rni, ikkinchi tomondan esa, til faktoridagi insonning o'rnini o'rganadi.

Lingvokulturologiya o'rganish obyektiga ko'ra madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlariga birmuncha yaqin, biroq mazmun-mohiyati, o'rganish obyektiga bo'lgan yondashuviga ko'ra farqli deb aytish mumkin. Uning chegaralanuvchi maqomi shundan iboratki, u xalq madaniyatining tilda namoyon bo'lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyligi, til ruhiyati bilan bog'liq ravishda nutqiy muloqotni tashkil etishdagi milliy-madaniy spetsifik qoidalarni o'rganadi hamda millat madaniyatining tilda aks etgan o'ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash, tadqiq etish bilan shug'ullanadi. Ma'lumki, madaniyat tushunchalar sistemasi, muayyan xalqning hayot obrazi, milliy xarakter, milliy mentalitet sifatida keng etnografik mazmun kasb etadi. N.S.Trubetskiyning yozishicha: "Madaniy konnotatsiyalarsiz biror so'z bo'lishi mumkin emas, ya'ni qiyosda, solishtirishda qandaydir umumiy qismlar bo'lishi shart". Til va madaniyatning ana shunday o'zaro yaqinligi va aloqadorligi ularni yagona metodologik asosda o'rganish imkonini berdi. Ya'ni, til va madaniyat.

"Lingvokulturologiya" atamasi dastlab frazeologik maktab asoschisi V.N.Teliya va V.V.Vorobyov, V.A.Maslova va boshqalarning ishlarida ko'rindi. Lingvokulturologiyaning shakllanishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.F.Gumboldtga borib taqalishini ta'kidlaydilar. Ushbu adabiyotlarda bu sohaning rivojlanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glins, X.Xols, D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbiskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning fikrlari muhim rol o'ynaganligi ta'kidlanadi. Ana shu g'oyalar asosida ming yillarda

chet elda yangi fan – lingvokulturologiya vujudga keldi va XX asrning 90-yillarida maxsus soha sifatida shakillandi.

Lingvokulturologiya bugungi kunda bir necha yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi: 1. Lingvokulturologiya yorqin madaniy aloqalarni, lingvomadaniy holatlarni, aniq ilmiy izlanishlarni o‘z ichiga oladigan alohida sotsial guruh. 2.Diaxronik lingvokulturologiya. Lingvomadaniyatning etnos holatidagi aniq o‘tish vaqtining o‘zgarishlarini o‘rganadi. 3.Qiyosiy lingvokulturologiya. Lingvomadaniyatda paydo bo‘ladigan turli xil etnoslarning ikki tomonlama qiyoslash bilan shug‘ullandi. 4. Tavsifiy lingvokulturologiya. Bu sohada amalga oshirilayotgan ishlar barmoq bilan sanarli. Ular orasida M.K.Golovanivskaning “Rus tilida so‘zlashuvchilar nuqtai nazarida fransuz mentaliteti” nomli ishi katta ahamiyatga ega. Ishning obyekti sifatida rus va fransuz tillaridagi abstrakt tushunchalar: taqdir, xavf, omad, qalb, ong, tafakkur, g‘oya va boshqalar olingan. 5. Lingvokulturologik leksikografiya. Lingvoo‘lkashunoslik lug‘atlarini tuzish bilan shug‘ullanadi. Lingvokulturologiyaning bu yo‘nalishi hozirgi kunda boshqa yo‘nalishlarga qaraganda jadal rivojlanib bormoqda. Fikrimizning dalili sifatida D.G.Maltsevaning lingvoo‘lkashunoslik lug‘atini keltirishimiz mumkin. Bu lug‘at 25 bobdan iborat. Unda Germaniya realiyalarida ifodalanuvchi til birliklari, iqlim xususiyatlari, hayvonot va o‘simlik dunyosi, mamlakatlar tarixi, qadimiy urf-odatlar, an‘analar; qadimiy afsonalar, son va rangni ifodalovchi simvollar; to‘y, marosimlar, bayramlar; diniy marosimlar; valyuta tizimining rivojlanishi; uzunlik, og‘irlik, hajm, yuza; savdo-sotiq ishlari, fan, texnika, tibbiyot; pochta xizmati, shaharlar qurilishi va arxitektura tarixi kabilar obyekt sifatida olingan. Shuningdek, lug‘atda berilgan ma’lumotlar ichidan til, kitobchilik, hattotlik san’ati, talaba va talabalar hayoti, maktab, milliy kiyimkechak spetsifik elementlari, milliy taomlar, milliy o‘yinlar, milliy raqslar, an‘anaviy ko‘rishish usullari va tilaklar, etiketga xos jumlar, shaxsiy ism va familiyalar, milliy imo-ishoralar, badiiy ijod namunalari, aforizm, milliy xarakter kasb etuvchi olmon qo‘shiqlari joy olgan.

“Til va madaniyat” muammosining o‘rganilishida bir qancha yondashuvlarni belgilash mumkin: birinchi yondashuv faylasuf olimlar (S.A.Atanovskiy, G.A.Brutyan, E.S.Markaryan)lar tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, unda madaniyatning tilga bir tomonlama ta’siridan borliqning o‘zgarishi natijasida milliy-madaniy tipiklashtirish va tilda o‘zgarish yuz beradi, degan g‘oya yotadi. Ikkinchi yondashuvda esa bu ta’sirning aks tomoni, ya’ni hozirgi kungacha ochiq qolib kelayotgan va munozarali masala – tilning madaniyatga ta’siri masalasini o‘rganish maqsad qilinadi. Tilni ruhiy quvvat sifatida tushunish bu yondashuvning asosiy g‘oyasi sanaladi. Tilni ruhiy quvvat sifatida tushunish (V.Gumboldt,A.A.Potebnya) asosida Sepir-Uorfning lingvistik aloqadorlik gipotezasi, ya’ni har bir xalq borliqni o‘z ona tilisi orqali ko‘radi, his etadi, his etganini belgilaydi, degan g‘oya yotadi. Bu g‘oya keyinchalik, I.L.Vaysgerberning tilni “O‘tkinchi dunyo”, ya’ni “borliqni anglash”, muayyan “mavjudlik va tafakkur” sifatida qaraluvchi g‘oyalarida ilgari surilgan. Uning bu gipotezasi ko‘pchilik olimlar tomonidan inkor etilgan bo‘lsa-da, biroq ular boshqa usullar bilan tushuntirilishi murakkab bo‘lgan hodisalarni anglashga yordam berdi. Xususan, N.I.Tolstning etnolingvistik maktabi vakillarining ishlari, E.Barminskiy va izdoshlarining lingvoantropologik yo‘nalishdagi ishlari buning isbotidir. Uchinchi yondashuv to‘g‘ridan-to‘g‘ri til va madaniyatning o‘zaro ta’siri va aloqadorligi g‘oyalariga asoslanadi. Til milliy mentalitetning spetsifik qirralarini o‘zida namoyon etadi. Boshqa tomondan “madaniyat tilda“ joylashgan, ya’ni u matnda to‘laligicha o‘z ifodasini topadi.

Madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi o‘ziga xos jihatlarning tilda aks etishini o‘rganish lingvokulturologiyaning asosiy maqsadidir. Mazkur sohaning ob’ekti til va madaniyat, predmeti esa o‘zida madaniy semantikani namoyon etuvchi til birliklari hisoblanadi. Binobarin, lingvokulturologiyada madaniy axborot tashuvchi til birliklari tadqiq etiladi. Bunday til birliklari lingvomadaniy birliklar termini ostida birlashadi. Ramz, mifologema, etalon, metafora, paremiologik birliklar, lakunalar, stereotiplar,

pretsedent birliklar, nutqiy etiketlar eng asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Olamning lisoniy manzarasini, madaniyatning asosiy kontseptlari majmui bo'lgan kontseptosferani, lisoniy ongni tavsiflash hamda til egalarining milliy-madaniy mentalligini aks ettiruvchi lisoniy birliklarni, insoniyatning qadimiy tasavvurlariga muvofiq keluvchi madaniy arxetiplarni, nutqiy muloqotga xos bo'lgan milliy ijtimoiy-madaniy stereotiplarni aniqlash lingvokulturologiyaning asosiy vazifalari hisoblanadi. Til va madaniyatning o'zaro ta'siri muammosi etnolingvistika, etnopsixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvomamlakatshunoslik, lingvokontseptshunoslik, lingvopersonologiya kabi sohalar ham o'rganiladi. SHu sababli ushbu sohalar lingvokulturologiyaga yaqin sohalar hisoblanadi.

Jumladan, V.N.Teliya bu haqda shunday yozadi: "Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog'i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandır. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo'lgan til to'g'risidagi antropologik paradigmaga xos bo'lgan yutuqlar majmuasidir". G.G.Slishkinning fikriga ko'ra, "Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog'i, insondagi madaniyat omiliga yo'naltirilgan. Lingvokulturologiya markazining madaniyat fenomenidan iborat bo'lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigmaga tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi". Lingvokulturologiyaning o'rganish ob'ekti haqidagi fikrlar borasida bir to'xtamga kelingan bo'lsa-da, ayrim munozarali qarashlar ham yo'q emas. Masalan, V.N.Teliyaning fikriga ko'ra, lingvokulturologiya til va madaniyatning faqat sinxron aloqasini o'rganadi. V.A.Maslova esa bu soha tilni ham sinxron, ham diaxron jihatdan o'rganadi, deb hisoblaydi. SHuningdek, V.N.Teliya lingvokulturologiya ob'ekti umuminsoniy xarakterga ega bo'lishini ta'kidlasa, V.A.Maslova muayyan xalq yoki qardosh xalqlar tilining lingvokulturologik xususiyatlari alohida o'rganilishi lozim ekanligini ta'kidlaydi.

Hozirgi vaqtda lingvokulturologiya jahon, xususan, rus tilshunosligida eng rivojlangan yo'nalishlardan biri bo'lib, bu borada bir qancha o'quv

qo'llanmalar yaratilgan. Tilshunoslarning e'tirof etishicha, ularning orasida eng mashhuri V.A.Maslova tomonidan yaratilgan o'quv qo'llanma hisoblanadi. Mazkur o'quv qo'llanmada lingvokulturologiya sohasining metodlari, ob'ekti va predmeti, yo'nalishlari yoritib berilgan, muayyan til birligini lingvokulturologik tahlil qilish namunalari ko'rsatilgan.

Lingvokulturologik tadqiqotlarda, asosan, quyidagi masalalar tadqiq etilganini ko'rish mumkin: 1) muayyan nutqiy janrning lingvokulturologik xususiyatlari. Bunda ko'pincha miflar, xalq og'zaki ijodiga xos janrlar tili tahlil etilgan; 2) muayyan uslubda yozilgan asarda lingvokulturologik kontsept ifodalanishi tadqiqi. Bunda, asosan, badiiy-nasriy asarlar tili tahlil etilgan; 3) qiyosiy aspektdagi ishlar. Bunda, asosan, rus tilidagi lingvomadaniy birliklar ingliz, nemis, frantsuz tillari bilan qiyoslangan; 4) lingvokulturologiyaning pedagogika fani bilan bog'liq jihatlari. Bunda talabalarda lingvokulturologik birliklarni aniqlash va tahlil etish malakasini hosil qilish asosiy maqsad qilib olingan.

Lingvokulturologik yondashuvdagi tadqiqotlar o'zbek tilshunosligida oxirgi o'n yilliklarda paydo bo'la boshladi. Masalan, Z.I.Solievanning nomzodlik ishi o'zbek va frantsuz tillaridagi sententsiya, ya'ni axloqiy-ta'limiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Professor N.Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." nomli maqolasida lingvokulturologiya, umuman, antropotsentrik paradigmaning mohiyati va bu boradagi muammolar chuqur va asosli yoritib berildi. Ushbu maqolani o'zbek tilshunosligida lingvokulturologiya haqida jiddiy mulohazalar bayon qilingan birinchi asar sifatida baholash mumkin. Maqolada lingvokulturologik nazariyaning shakllanishi uchun xizmat qilgan omillar, undagi asosiy tushunchalar, ularning talqinidagi har xilliklar haqida juda asosli mulohazalar aytilgan. Xususan, N.Mahmudov ayni sohaning eng asosiy tushunchalaridan bo'lgan til va madaniyat haqida quyidagilarni yozadi: "Til va madaniyat deganda, ko'pincha, "nutq madaniyati" deyiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsa-da, bu

ikki o'rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko'rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, (to'g'risi ham shu) til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo'lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma'nosi "aqliy-ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (nutq madaniyati)" emas, balki "kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui (madaniyat tarixi, o'zbek madaniyati)" demakdir. SHunday bo'lgach, nutq madaniyatining o'rganish muammolari boshqa, lingvokulturologiyaning o'rganish ob'ekti tamoman boshqadir".

Lingvokulturologiyaning bevosita matn bilan bog'liq jihatiga kelsak, shuni aytish lozimki, matn ham boshqa til birliklari qatorida bu sohaning tadqiq ob'ektlaridan biri hisoblanadi. "Lingvokulturologiya" kitobining muallifi V.A.Maslova bu borada quyidagicha yozadi: "Matn tilshunoslik va madaniyatning haqiqiy kesishuv nuqtasidir. Zero, matn til hodisasi va uning oliy sathi hisoblanadi, shu bilan birga u madaniyat mavjudligining amal qilish shakli hamdir.

Lingvokulturologiya esa tilni madaniy qadriyatlar tajassumi sifatida tadqiq etadi". V.A.Maslovaning, xususan, o'xshatish – matnlar haqidagi fikri ham e'tiborga molikdir. Olima o'xshatishlarning matn yartilishidagi o'rniga yana to'xtalib, ular matnda struktur-kompozitsion vazifani bajarishi va matn kogerentligini ta'minlovchi vosita maqomida bo'lishini aytadi. Kuzatishlar natijasida aytish mumkinki, o'xshatish va uning qisqargan shakli bo'lgan metaforalar matnda muhim kognitiv-semantik ahamiyat kasb etishi bilan birga, til sohiblarining milliy- madaniy tafakkuriga xos jihatlarni ham namoyon etuvchi hodisa bo'la oladi. O'xshatish va metaforalar asosiga qurilgan matnlar muayyan tilda qoliplashgan matn shakllari (ularni matnning pretsedent shakllari tarzida ham baholash mumkin)ni aniqlash imkoniyatini ham beradi.

Lingvokulturologiyadagi matn bilan bog'liq yana bir hodisa bu pretsedent matn masalasidir. Tadqiqotchi O.E.Artemovanning so'zlari bilan aytganda, pretsedent janrlar madaniy axborotning "akkumulyatori"dir.

Pretsedent matnlar pretsedent birliklarning bir turi bo'lib, o'zida muayyan millat til egalariga xos bo'lgan lisoniy xotirani aks ettiradi. Hozirgi vaqtda xususan rus tilshunosligida bu borada ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Lingvokulturologiyadagi matn bilan bog'liq yana bir masala sententsiyadir. Sententsiya axloqiy-ta'limiy xarakterdagi til birligi bo'lib, o'zida intertekstuallikni namoyon etadi. Z.I.Salieva ingliz va o'zbek tillaridagi sententsiyalarning milliy-madaniy xususiyatlarini qiyosiy aspektda o'rganar ekan, muayyan xalq tarixida katta o'rin tutgan mutafakkirlarning asarlarida bayon qilingan didaktik g'oyalarning yozuvchi tomonidan o'zgargan shaklda ifodalanishini intertekstuallikning bir ko'rinishi sifatida baholaydi. Tadqiqotchi bunga misol sifatida Oybekning "Navoiy" romanida Navoiy tomonidan aytilgan didaktik mazmunli matnlarni keltiradi. Bu xususiyatni o'zbek tilida yaratilgan boshqa asarlarda ham ko'rish mumkin.

Ma'lumki, lingvokulturologiyada L.Vaysgerber tomonidan tilshunoslikka olib kirilgan olamning lisoniy manzarasi tushunchasi alohida o'rin tutadi. Olamning lisoniy manzarasi voqelikni idrok etishning tilda muhrlangan va muayyan lisoniy jamoa uchun xos bo'lgan tuzilishi, olamni idrok etish va kontseptuallashtirishning universal va ayni vaqtda milliy xoslangan usulidir. Har bir tabiiy til olamning o'ziga xos lisoniy manzarasi hisoblanadi. matn-o'xshatishlar, matn-metaforalar hamda tarkibida pretsedent birliklar, etalonlar, nutqiy etiketlar mavjud bo'lgan matnlarni o'rganish muayyan etnosga xos bo'lgan olamning

lisoniy manzarasi ilmiy talqinini yaratishda eng muhim manba hisoblanadi.

Til va madaniyat o'zaro bog'liqligi masalalari

Har qanday millatning tili bu so'zda mujassam bo'lgan uning tarixiy xotirasidir. To'liq til va til orqali milliy kabi muhim xususiyatlar va xususiyatlar psixologiya, odamlarning fe'l-atvori, fikrlash uslubi, badiiy

ijodning o'ziga xos o'ziga xosligi, axloqiy holati va ma'naviyatidir. Til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi g'oyasi tilshunoslik va til falsafasi tarixida katta o'rin egallaydi. Bu borada, Vilgelm fon Gumboldt (1767–1835) garchi til hamma odamlar uchun universal bo'lsa-da, dunyo tillari bir-biridan farq qiladi va har bir tilda dunyoqarash mavjud degan g'oyani ilgari suradi. Gumboldt uchun odamlarga (millat, irq) aqliy qobiliyatlar berilgan va ba'zi tillar va madaniyatlar ushbu aqliy qobiliyatlarning ishlariga asoslangan ijoddir. Shunday qilib, tillar va madaniyatlar "millat ruhini" ifodalaydi, va lingvistik va madaniy xilma-xillik turli xalqlarning (millatlar, irqlar) aqliy qobiliyatlaridagi farqlarni aks ettiradi. Sapir, garchi tilning tipologik xususiyatlari (ya'ni tarkibiy xususiyatlari) madaniyatning o'ziga xos turlari bilan o'zaro bog'liq bo'lmasa-da, tilning so'z boyligi madaniyatning xususiyatlari va uning ma'ruzachilari tarixini aks ettiradi. Vorf, o'z navbatida, yana oldinga bordi va tillar o'rtasidagi tarkibiy farqlarni har xil fikrlash turlari mavjudligining dalili sifatida va har qanday ma'lum bir madaniyatni tushunish uchun kalit sifatida ko'rish mumkin, deb ta'kidladi.. Odamlarning fikrlash uslubi ular gapiradigan tillar bilan shartlangan (agar aniqlanmagan bo'lsa) deb taxmin qiladigan lingvistik nisbiylik printsipli odatda Sapir-Vorf gipotezasi deb nomlanadi.

Shu nuqtai nazardan, til har qanday muayyan madaniyatni anglashning kalitidir. Ushbu fikr yo'nalishi tilning ta'siri va qudrati va uning madaniy va etnik guruhlar a'zolari uchun ahamiyatini ta'kidlasa-da, tilni ham, madaniyatni ham mohiyatan izohlaydi. Ya'ni, til va madaniyatga monolit birlik sifatida qaraladi, ularning birligi va bir xilligi uchun muammo tug'dirmaydi. Til (lar) va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni yaxshiroq anglash zarurati ko'plab zamonaviy jamiyatlarda lingvistik, ijtimoiy va madaniy xilma-xillikning kuchayishi bilan bog'liq. Tilshunoslik va tillarni o'qitish sohasida odatda til va madaniyat ko'pincha birbiri bilan bog'liq deb bilish darajasida chambarchas bog'liqdir. Til nafaqat aloqa vositasi, balki insonning madaniy o'ziga xosligini ko'rsatuvchi belgi yoki ko'rsatkich sifatida ham qo'llaniladi. Tilning ifodali vositalarini bilish, uning uslubiy va semantik boyligidan barcha tarkibiy xilma-

xilligida foydalana olish - har bir ona tili bu uchun harakat qilishi kerak. Moddiy madaniyat yodgorliklari muhofaza qilinadi va tiklanadi - bu ma'naviy tarixiy merosning bir qismi. Til ham xuddi shunday, u vulgarizmlar va jargonizmlar, o'zlashmalarning kamroq ishlatilishini ta'minlash. Shuning uchun biz til o'rganish jarayonida mentalitet, milliy xususiyat, uni ajratib turadigan boshqa farqlarga duch kelamiz. Ushbu holatda til o'rganish jarayonida o'sha xalqning urf-odatlarini, milliy xususiyatlaridan ham xabardor bo'lishi kerak. Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, chet tilini o'rganish ilm-fan va texnika taraqqiyotining so'nggi yutuqlarini bilish, boshqalarning urf-odatlarini, marosimlari, turmush tarzi, madaniyati bilan yaqindan tanishish imkonini beradi.

XIX asr oxirida F.Boasning antropologik tadqiqotlari boshlanishi bilan "madaniyat" atamasi turli jamiyatlarga nisbatan ham qo'llana boshlandi. Madaniyatga nisbatan qarashlarning bunday modifikatsiyasi tilning qanday ahamiyat kasb eta borishi jihatidan juda muhim hisoblanadi. Shu vaqtdan boshlab til va madaniyat uzviy bog'liqlikda ko'rib chiqiladi. A.Vejbitskaya, madaniyatning Klifford Gerts taklif qilgan ayniqsa samarali bir ta'rifini keltiradi. Unda aytilishicha, madaniyat – bu ramzlarda mujassamlashgan mohiyatlarning tarixiy jihatdan shakllanadigan modelidir. Bu meros qoldiriladigan tasavvurlar tizimi bo'lib, ular yordamida odamlar o'zaro bir-biri bilan muloqotda bo'lishadi va ularning hayot haqidagi bilimlari hamda hayotiy qoidalar shu tasavvurlar asosida qayd qilinadi va rivoj topadi. E.Sepir madaniyatni mazkur jamiyatning ish yuritishi va fikrlashi uchun asos bo'ladigan narsa sifatida ta'riflagan. Ishga solingan tarkibiy qismlar, o'rganish maqsadlari va fan, madaniyatning turli sohalaridagi tadqiqotchilar mansub bo'lgan maktablarga qarab madaniyatning mazmuni va tuzilishi turlicha talqin qilingan. Madaniyat ta'rifiga nisbatan ijtimoiy yondashuv ushbu holatning tabiat, alohida shaxs bilan cheklanib qolmaydigan, balki muloqot qilib turadigan odamlar guruhiga xos bo'lgan biologik va fiziologik jihatlardan tamomila o'zgacha holat tarzida ko'rib chiqilishiga asoslanadi. Madaniyat

ta'rifiga nisbatan kognitiv yondashuv shundan iboratki, madaniyat shaxs tomonidan o'zlashtira borilishi bilan fikriy voqeliklar, tuzilmalar va jarayonlar atamalarida ko'rib chiqilishi mumkin. Madaniyat tushunchasiga nisbatan bunday yondashuv madaniyatga bilim va bilish jarayoni sifatida alohida e'tibor beradi va kognitiv deb ataladi (V.Gudenaf).

Semiotik yondashuv madaniyatning, birinchi navbatda, dunyo in'ikosining keyinchalik muloqot vositasi sifatida qo'llanilishi mumkin bo'lgan belgilar tizimi sifatida tushunishga asoslanadi (K.Levi-Stross). Lekin keltirilgan ta'riflarning hech birini to'laqonli deb bo'lmaydi, chunki ular madaniyatning ko'p qirrali tomonlarining faqat bir jihatini ochib beradi, ular madaniyatga nisbatan "yondashish" bilan cheklanadi va uni yaxlit holda ko'rib chiqmaydi. M.K.Mamardashvili va A.M.Pyatigorskiylar qayd qilishadiki, "madaniyat – bu obyektiv tarzda yo'naltirilgan fikrlash avtomatizmini joriy qiladigan hodisadir". Barcha madaniyat tadqiqotchilari qaysi aniq ilmiy maktabga mansubligidan qat'i nazar tilning ushbu murakkab holat tuzilmasidagi alohida rolini e'tirof etishadi. E.Sepirning yozishicha: "Til madaniyatning to'planishi va uning tarixan meros qoldirilishida katta rol o'ynashi shubhasiz. Bu madaniyatning eng yuksak darajalari va uning sodda shakllariga ham birdek tegishlidir. Eng sodda jamiyat madaniyat fondining katta qismi ko'proq yoki kamroq aniqlik bilan belgilangan til shaklida saqlanib qoladi" "Eng sodda madaniyat" atamasining qo'llanilishi savol tug'dirishi mumkin. Bizning fikrimizcha, har hil madaniyatlar amal qiladi-yu, lekin aslo "eng sodda" yoki "rivoj topgan" madaniyatlar bo'lmaydi.

Z.K.Tarlanovning qayd qilishicha, "Til – bu kommunikatsiyaning oddiy bir shakli va oddiy vositasi emas, bu yana mutlaqo yahlit mustaqil bir olam bo'lib, uning qonun va qoidalari o'z mohiyatiga ko'ra til vositasida ifodalansada, til sohiblarining ijtimoiy psixologiyasi va ular yaratadigan madaniyat tipi hamda tarkibi bilan g'oyat nozik bog'langan bo'ladi. Etnomadaniyat etnik tilsiz yoki umuman bo'lmaydi, yoki mavjud bo'lsa ham, ishonchga sazovor emas, chunki etnos faqat o'z tili orqaligina to'liq va keng

miqyosda, o'zini betakror namoyon etadi. Boshqa tomondan olganda, etnik madaniyat, etnik dunyoqarash va bilish faoliyati tajribasidan ajralib qolgan til o'zining teran mohiyatini yo'qotadi va bu bilan oddiy muloqot vositalaridan biriga aylanadi" Til bilan madaniyatning o'zaro munosabatlarini talqin etish nihoyatda murakkab ish. Til, tafakkur, madaniyat – bular har doim harakatda, o'zgarishda bo'ladigan hodisalardir. Ularni o'rganish uchun ularni to'xtatish zarur, lekin bu endi o'sha "til", "tafakkur", "madaniyat" bo'lmaydi, to'g'rirog'i, ularning o'zi bo'lmaydi: ular o'lik holda, harakatsiz, bir biridan ajralgan holda qoladi. Qaysi narsaning birlamchi bo'lganligini belgilash mumkin emas, biroq shunisi haqiqatki, tilsiz etnos bo'lmaydi, til o'lishi hamon etnos ham, madaniyat ham barbod bo'ladi. Har qanday madaniyatning yemirilishi, har doim aynan bir yo'l - madaniyat elementlarining izolyatsiyalanishi yo'li bilan sodir bo'ladi, ya'ni, turmush sharoitlari o'zgarishi natijasida simvolizm hayotni tark etganida madaniyatning ajralib qolgan elementi sifatidagi til ham shu asnoda halok bo'lgan.

Shunday qilib, til, tafakkur va madaniyat o'zaro shunchalik chambarchas bog'lanib ketganki, amalda ular uchta tarkibiy qismdan iborat yaxlitlikni tashkil qiladiki, bu tarkibiy qismlarning hech biri boshqa ikkita tarkibiy qisimsiz faoliyat yuritishi (binobarin, amal qilishi) mumkin emas. Ularning hammasi birgalikda atrofdagi olam bilan o'zaro nisbatda bo'ladi, uni aks ettiradi va ayni bir vaqtda shakllantiradi. Bunda ular dunyo manzaralari deb ataladigan hodisalarni hosil qiladi. Hozirgi tadqiqotlarda o'zaro bir-birining o'rnini almashtirib ishlatiladigan: "dunyo manzarasi" va "dunyo modeli" degan ikkita atama parallel ravishda qo'llaniladi. Biroq bizning fikrimizcha, ularning ma'nosida jiddiy farq bor. "Model" so'zi "qandaydir" mantiqan uyushgan, rejali narsadek tuyuladi, "manzara" tushunchasi esa birmuncha o'zgacha xususiyatga ega, unda ijodkorlik elementlari aks etadi. Shu sababli biz bundan keyin "dunyo manzarasi" atamasini ko'proq ishlatamiz.

Lingvomadaniyatshunoslik fanining maqsadi va vazifalari

Lingvokulturologiya – “til va madaniyat”ning uzviy aloqadorligini, uning shakllanishi va rivojlanishini o‘zida aks ettirgan hodisalar – til-madaniyatni birgalikda o‘rganadigan alohida ilmiy soha sanaladi. U madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlari o‘rtasida yuzaga kelgan umumlashma fan bo‘lib, til va madaniyatning o‘zaro ta’siri va bog‘liqligi, bu bog‘liqlikning shakllanishi hamda yaxlit bir sistema sifatida til va tildan tashqarida aks etishi kabi hodisalarni o‘rganish bilan shug‘ullanadi.

Bir tomondan lingvomadaniyatshunoslikning insoniyatning madaniy til faktoridagi o‘rni, boshqa tomondan esa, til faktoridagi insonning o‘rnini o‘rganadi. Lingvomadaniyatshunoslikning o‘rganish obyektiga ko‘ra madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlariga birmuncha yaqin, biroq mazmun-mohiyati, o‘rganish obyektiga bo‘lgan yondoshuviga ko‘ra farqli deb aytish mumkin. Uning chegaralanuvchi maqomi shundan iboratki, u xalq madaniyatining tilda namoyon bo‘lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyligi, til ruhiyati bilan bog‘liq ravishda nutqiy muloqotni tashkil etishdagi milliy-madaniy spetsifik qoidalarini o‘rganadi hamda millat madaniyatining tilda aks etgan o‘ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash, tadqiq etish bilan shug‘ullanadi. Ma’lumki, madaniyat tushunchalar sistemasi, muayyan xalqning hayot obrazi, milliy xarakter, milliy mentalitet sifatida keng etnografik mazmun kasb etadi.

N.S.Trubetskiyning fikricha: “Madaniy konnotatsiyalarsiz biror so‘z bo‘lishi mumkin emas, ya’ni qiyosda, solishtirishda qandaydir umumiy qismlar bo‘lishi shart”. Lison va madaniyatning ana shunday o‘zaro yaqinligi va aloqadorligi ularni yagona metodologik asosda o‘rganish imkonini berdi. Ya’ni, til va madaniyat. “Til va madaniyat” muammosining o‘rganilishida bir qancha yondoshuvlarni belgilash mumkin: birinchi yondoshuv faylasuf olimlar (S.A. Atanovskiy, G.A.Brutyan, E.S.Markaryan)lar tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, unda madaniyatning tilga bir tomonlama ta’siridan borliqning o‘zgarishi natijasida milliy-madaniy tipiklashtirish va tilda o‘zgarish yuz beradi, degan g‘oya yotadi². Navbatdagi yondoshuvda esa bu ta’sirning aks tomoni, ya’ni

hozirgi kungacha ochiq qolib kelayotgan va munozarali masala – tilning madaniyatga ta'siri masalasini o'rganish maqsad qilinadi. Tilni ruhiy quvvat sifatida tushunish bu yondoshuvning asosiy g'oyasi sanaladi. Tilni ruhiy quvvat sifatida tushunish (V.Gumboldt,A.A.Potebnya) asosida Sepir-Uorfning lingvistik aloqadorlik gipotezasi, ya'ni har bir xalq borliqni o'z ona tilisi orqali ko'radi, his etadi, his etganini belgilaydi, degan g'oya yotadi. Bu g'oya keyinchalik, I.L.Vaysgerberning tilni “O'tkinchi dunyo”, ya'ni “borliqni anglash”, muayyan “mavjudlik va tafakkur” sifatida qaraluvchi g'oyalarida ilgari surilgan. Uning bu gipotezasi ko'pchilik olimlar tomonidan inkor etilgan bo'lsa-da, biroq ular boshqa usullar bilan tushuntirilishi murakkab bo'lgan hodisalarni anglashga yordam berdi.

Xususan, N.I.Tolstning etnolingvistik maktabi vakillarining ishlari, E.Barminskiy va izdoshlarining lingvoantropologik yo'nalishdagi ishlari buning isbotidir. Uchinchi yondoshuv to'g'ridan-to'g'ri til va madaniyatning o'zaro ta'siri va aloqadorligi g'oyalariga asoslanadi. Til milliy mentalitetning spetsifik qirralarini o'zida namoyon etadi. Boshqa tomondan “madaniyat tilda” joylashgan, ya'ni u matnda to'laligicha o'z ifodasini topadi. “Lingvokulturologiya” atamasi dastlab frazeologik maktab asoschisi V.N.Teliyava, V.V.Vorobyov, V.A.Maslovava boshqalarning ishlarida ko'rindi. Lingvomadaniyatshunoslikning shakllanishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.F.Gumboldtga borib taqalishini ta'kidlaydilar.

Ushbu adabiyotlarda bu sohaning rivojlanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glins, X.Xols, D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbiskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning fikrlari muhim rol o'ynaganligi ta'kidlanadi⁶. Bu kabi qarashlar lingvistika sohasida XX asr oxirlarida atoqli rus olimlari qatorida chet el olimlari tomonidan ham tan olindi. Bunday qarashlarga ko'ra, til nafaqat madaniyat bilan bog'liq, balki u o'zida madaniyatning o'sishini ham ifodalaydi. Til bir vaqtning o'zida yaratish quroli, madaniyatning rivojlanishi va saqlanishini ta'minlovchi uning

bir qismidir, shuning uchun til yordamida ma'naviy madaniyat hamda borliqdagi ishlab chiqarish , materiallari real yaratiladi. Ana shu g'oyalar asosida ming yillarda chet elda yangi fan – lingvomadaniyatshunoslik vujudga keldi va XX asrning 90-yillarida maxsus soha sifatida shakllandi

Lingvomadaniyatshunoslik fanining o'rganish obyekti

Lingvokulturologiya o'rganish obyektiga ko'ra madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlariga birmuncha yaqin, biroq mazmun-mohiyati, o'rganish obyektiga bo'lgan yondashuviga ko'ra farqli deb aytish mumkin. Uning chegaralanuvchi maqomi shundan iboratki, u xalq madaniyatining tilda namoyon bo'lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyligi, til ruhiyati bilan bog'liq ravishda nutqiy muloqotni tashkil etishdagi milliy-madaniy spetsifik qoidalarni o'rganadi hamda millat madaniyatining tilda aks etgan o'ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash, tadqiq etish bilan shug'ullanadi. Ma'lumki, madaniyat tushunchalar sistemasi, muayyan xalqning hayot obrazi, milliy xarakter, milliy mentalitet sifatida keng etnografik mazmun kasb etadi. N.S.Trubetskiyning yozishicha: "Madaniy konnotatsiyalarsiz biror so'z bo'lishi mumkin emas, ya'ni qiyosda, solishtirishda qandaydir umumiy qismlar bo'lishi shart". Til va madaniyatning ana shunday o'zaro yaqinligi va aloqadorligi ularni yagona metodologik asosda o'rganish imkonini berdi. Ya'ni, til va madaniyat.

Lingvokulturalogiyaning tadqiqot obyekti deganda, borliqning ayrim sohasidagi o'zaro aloqadagi jarayonlar, hodisalar majmuyi, tadqiqotning predmeti deganda esa, o'ziga xos xususiyatga, jarayonga va mezonlarga ega bo'lgan obyektning ayrim qismi tushuniladi. Masalan, barcha ijtimoiy fanlar uchun umumiy obyekt inson, ularning predmeti insonning muayyan tomoni va faoliyati hisoblanadi. Lingvokulturalogiyaning obyekti – madaniyat va tilning o'zaro aloqasi, o'zaro ta'sirini bir butunlikda tadqiq qilishdir. Lingvokulturalogiya tilni madaniyatning fenomeni , madaniyatni tashuvchisi sifatida o'rganadi. Madaniyatni tildan foydalanuvchi inson yaratadi

Lingvokulturalogiyaning obyekti lingvistika va kulturalogiya, etnografiya va psixolingvistika singari qator fundamental fanlarning kesishmasida joylashadi.

Lingvokulturaogiyaning obyekti haqida ba'zi munozarali fikrlar ham yo'q emas. Jumladan V.N. Teliyaning fikricha, lingvokulturalogiya til va madaniyatning faqat sinxron aloqasini o'rganadi. V.A. Maslovaga ko'ra bu soha tilni ham sinxron ham diaxron jihatdan o'rganadi. Bundan tashqari, V.N. Teliya lingvokulturalogiya obyekti umuminsoniy xarakterga ega bo'lishini takidlagan bo'lsa, V.A. Maslova muayyan xalq yoki qardosh xalqlar tilini lingvokulturalogik xususiyatlari alohida o'rganilishi lozimligini alohida uqtiradi.

Lingvokulturemaning predmeti – madaniyatda ramziy, obrazli, metaforik ma'no kasb etgan va natijalari inson ongida umumlashtirilib mif, afsona, folklore va diniy diskurslarda, paetik va prozaik badiiy matnlarda, frazeologizmlarda, metaforalarda va ramzlarda aks etadigan til birliklari sanaladi. Bunda muayyan lingvokulturalogik birlik bir paytning o'zida bir qancha semiotic tizimlarga tegishli bo'lishi mumkin ma'lum bir odat frazeologizmga, maqolga, matalga aylanishi mumkin. Tadqiqot obyektining vaziyatidan kelib chiqqan holda, uning alohida lingvokulturalogik birliklaridan tashkil topgan bir qancha predmetlarini ko'rsatish mumkin.

Lingvomadaniyatshunoslik bugungi kunda bir necha yo'nalishlarda namoyon bo'ladi: 1. Lingvomadaniyatshunoslik yorqin madaniy aloqalarni, lingvo madaniy holatlarni, aniq ilmiy izlanishlarni o'z ichiga oladigan alohida sotsial guruh. 2. Diaxronik lingvomadaniyatshunoslik. Lingvomadaniyatning etnos holatidagi aniq o'tish vaqtining o'zgarishlarini o'rganadi. 3. Qiyosiy lingvomadaniyatshunoslik. Lingvomadaniyatda paydo bo'ladigan turli xil etnoslarning ikki tomonlama qiyoslash bilan shug'ullandi. 4. Tavsifiy lingvomadaniyatshunoslik. Bu sohada amalga oshirilayotgan ishlar barmoq bilan sanarli. Ular orasida M.K. Golovanivskaning "Rus tilida so'zlashuvchilar nuqtai nazarida fransuz mentaliteti" nomli ishi katta ahamiyatga ega. Ishning obyekti sifatida rus va fransuz tillaridagi abstrakt tushunchalar: taqdir, xavf,

omad, qalb, ong, tafakkur, g'oya va boshqalar olingan. 5.Lingvomadaniy leksikografiya. Lingvo o'lkashunoslik lug'atlarini tuzish bilan shug'ullanadi. Lingvokulturologiyaning bu yo'nalishi hozirgi kunda boshqa yo'nalishlarga qaraganda jadal rivojlanib bormoqda. Fikrimizning dalili sifatida D.G.Maltsevaning lingvoo'lkashunoslik lug'atini keltirishimiz mumkin. Bu lug'at 25 bobdan iborat. Unda Olmon realiyalarida ifodalanuvchi til birliklari, iqlim xususiyatlari, hayvonot va o'simlik dunyosi, mamlakatlar tarixi, qadimiy urf-odatlar, an'analar; qadimiy afsonalar, son va rangni ifodalovchi simvollar; to'y, marosimlar, bayramlar; diniy marosimlar; valyutatizimining rivojlanishi; uzunlik, og'irlik, hajm, yuza; savdo-sotiqishlari, fan, texnika, tibbiyot; pochta xizmati, shaharlar qurilishi va arxitektura tarixi kabilar obyekt sifatida olingan. Yuqoridagilardan shuni aytishimiz mumkinki, bunday lingvoo'lkashunoslik lug'atlarini yaratishda til hamda madaniyat munosabatini to'g'ri belgilash muhim sanaladi.

Lingvomadaniyatshunoslik fani doirasida chet el va O'zbekistonda amalga oshirilgan tadqiqotlar va ularning yutuqlari.

Linvomadaniyatshunoslik fani doirasida chet el va O'zbekistonda amalga oshirilgan tadqiqotlar va ularning yutuqlari XX asrning so'nggi choragida shakllandi, "linpvokulturologiya"termini esa V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olibborilgan tadqiqotlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'ldi. Lingvokulturologiyaning yuzaga kelishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumbolhdtga borib taqalishini tahkidlaydilar. Tilshunoslikda bu sohaning Shakllanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glints, X.Xolg'ts, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbitskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning qarashlari muhim rolg' o'ynaganligi tahkidlanadi.

O'zbek tilshunoslik ilmida ham bu yo'nalishda qator ishlar olib borilmoqda. Chunonchi, o'zbek tilshunosligida lingvomadaniyatshunoslikning ilmiy asoslanishi, madaniyatning tilda aks etishi kabi qator masalalarga qaratilgan dastlabki ilmiy tadqiqot namunalari sifatida A.Nurmonovning

“O‘zbek tilida lingvokulturologik yo‘nalish”, N.Mahmudovning “Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab”, N.Sayidrahimovanning “Lingvokulturologiyaning ilmiy asoslanishiga doir ayrim mulohazalar”, “Lingvokulturologiyaning komponentlari” nomli maqolalarini, D.Xudoyberganovanning “Matnning atropotsentrik tadqiqi” mavzusida gimonografiyasini belgilash mumkin. Mazkur ishlarda lingvomadaniyatshunoslik fanining mohiyati, predmeti va obyekti masalalari o‘rganilgan.

Turli xalqlar madaniyatida mavjud yuqorida keltirilgan o‘ziga xosliklarning tilda aks ettirilishini o‘rganish lingvokulturologiyaning asosiy vazifalaridan biridir. Lingvokulturologiya tilshunoslikning yosh, yangi sohasi bo‘lsa-da, biroq unda frazeologik, konseptologik, leksikografik va lingvodidaktik yo‘nalishlar shakllanib ulgurgan. Mazkur fanning asosiy vazifasi – til bilan madaniyatning bog‘liq tomonini, ya‘ni madaniyatga oid tushunchalarning tilda va uning turli vositalarida ifodalanish usullarini o‘rganish, til va xalq mentaliteti o‘rtasidagi o‘zaro

aloqalarni tavsiflashdan iborat. O‘zbekistondagi bir qator olimlar, xususan, A.Abduazizov, D.Ashurova, Sh.Safarov, O‘.Yusupov, A.Mamatov va boshqa tadqiqotchilar lingvokulturologiya sohasiga salmoqli hissa qo‘shib kelmoqdalar. Lingvokulturologiya – madaniyat va tilning qo‘llanish jarayoni maqomidagi o‘zaro ta’sirlashuvlarni o‘rganuvchi fandır. Lingvokulturologik tadqiqotlar sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, lingvomamlakatshunoslik, madaniyatshunoslik va boshqa shunga yaqin sohalararo miqyosda olib boriladi. Professor D.Ashurova fikricha, lingvokulturologiyaning eng muhim vazifalaridan biri – metodologik shrt-sharoitlarni aniqlashtirish, tadqiqotlarning konseptual qonunqoidalari hamda madaniyat nuqtayi nazaridan ajratib olingan til birliklarini (lingvokulturemalar) tizimiga solish va tasniflash muammolarini ishlab chiqish hisoblanadi.

Lingvokulturologik yondashuvdagi tadqiqotlar o‘zbek tilshunosligida oxirgi o‘n yilliklarda paydo bo‘la boshladi. Masalan, Z.I.Solievanning

nomzodlik ishi o'zbek va frantsuz tillaridagi sententsiya, ya'ni axloqiy-ta'limiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Professor N.Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." nomli maqolasida lingvokulturologiya, umuman, antropotsentrik paradigmaning mohiyati va bu boradagi muammolar chuqur va asosli yoritib berildi. Ushbu maqolani o'zbek tilshunosligida lingvokulturologiya haqida jiddiy mulohazalar bayon qilingan birinchi asar sifatida baholash mumkin. Maqolada lingvokulturologik nazariyaning shakllanishi uchun xizmat qilgan omillar, undagi asosiy tushunchalar, ularning talqinidagi har xilliklar haqida juda asosli mulohazalar aytilgan. Xususan, N.Mahmudov ayni sohaning eng asosiy tushunchalaridan bo'lgan til va madaniyat haqida quyidagilarni yozadi: "Til va madaniyat deganda, ko'pincha, "nutq madaniyati" deyiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsa-da, bu ikki o'rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko'rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni nazarda tutish takidlanadi.

Xulosa

Xulosa qilib ta'kidlay olamizki, lingvomadaniyatshunoslik har ikkala sohaga taaluqli madaniyat va til haqidagi fan. Bu bilimlarning shubhasiz birligini anglatib, millatning mentaliteti, madaniy xususiyatlari va ularning tilda namoyon bo'lishini ifodalaydigan bu sohaning birlamchi maqsadi tilni o'rganish, madaniyatni saqlash hamda ularni birlikda mujassamlashtirishdan iboratdir. XIX asrda V.Gumboldtning til va tafakkur munosabatlarini o'rganishda millat madaniyatiga asosiy e'tibor berilishi lozimligi haqidagi mulohazalarni XX asrning 90-yillarida qator tilshunoslar tomonidan yangi fan yuzaga kelishiga sabab bo'lib, ushbu fan hozirgi zamon tilshunosligida o'ta tez sur'atlarda rivojlanib, umumiy tilshunoslikdan alohida o'rin egalladi.

Lingvokulturologiya o'rganish obyektiga ko'ra madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlariga birmuncha yaqin, biroq mazmun-mohiyati, o'rganish

obyektiga bo'lgan yondashuviga ko'ra farqli deb aytish mumkin. Uning chegaralanuvchi maqomi shundan iboratki, u xalq madaniyatining tilda namoyon bo'lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyligi, til ruhiyati bilan bog'liq ravishda nutqiy muloqotni tashkil etishdagi milliy-madaniy spetsifik qoidalarni o'rganadi hamda millat madaniyatining tilda aks etgan o'ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash, tadqiq etish bilan shug'ullanadi

Turli xalqlar madaniyatida mavjud yuqorida keltirilgan o'ziga xosliklarning tilda aks ettirilishini o'rganish lingvokulturologiyaning asosiy vazifalaridan biridir. Lingvokulturologiya tilshunoslikning yosh, yangi sohasi bo'lsa-da, biroq unda frazeologik, konseptologik, leksikografik va lingvodidaktik yo'nalishlar shakllanib ulgurgan. Mazkur fanning asosiy vazifasi – til bilan madaniyatning bog'liq tomonini, ya'ni madaniyatga oid tushunchalarning tilda va uning turli vositalarida ifodalanish usullarini o'rganish, til va xalq mentaliteti o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tavsiflashdan iborat.

MAVZUGA DOIR SAVOLLAR

1. Lingvokulturologiya fani nima va u qanday masalalarni o'rganadi?
2. Lingvokulturologiyaning shakllanishiga qanday omillar ta'sir qilgan?
3. Lingvokulturologiyaning asosiy tadqiqot metodlari qanday?
4. Lingvokulturologiyaning boshqa fanlar (psixolingvistika, sotsiolingvistika, etnolingvistika) bilan aloqasi qanday?
5. Lingvokulturologiya va kognitiv lingvistika qanday bog'liq?
6. Lingvokulturologik tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari qanday?
7. Til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik lingvokulturologiya doirasida qanday tushuntiriladi?
8. Lingvokulturologiyada milliy madaniyat va tilning o'ziga xosligi qanday o'rganiladi?
9. Turli tillarda madaniy kodlarning aks etishi qanday tadqiq etiladi?
10. Lingvokulturologik tadqiqotlarda xalq og'zaki ijodi qanday ahamiyatga ega?

11. Lingvokultura tushunchasi nima va u qanday omillar bilan bog'liq?
12. Madaniy konsept tushunchasi nima va u qanday aniqlanadi?
13. Lingvokulturologik dominanta deganda nimani tushunamiz?
14. Madaniy kod tushunchasining mazmuni qanday?
15. Lisoniy manzara tushunchasi lingvokulturologiyada qanday tushuntiriladi?
16. Kross-madaniy kommunikatsiya lingvokulturologiyada qanday tadqiq etiladi?
17. Metafora va madaniy kod tushunchalari qanday bog'liq?
18. Etnospetsifik leksika nima va u lingvokulturologik tadqiqotlarda qanday ahamiyatga ega?
19. Madaniy tafakkur tushunchasi qanday til birliklarida aks etadi?

3-MAVZU. KONTSEPTUALLASHTIRISH VA KATEGORIYALASHTIRISH MASALALARI

1. Kognitsiya tushunchasi. Olamni kognitiv idrok etish masalasi.
2. Kontseptuallashtirish (ongda kontseptlar xosil qilish) tushunchasi.
3. Kontseptual tuzilmalar va kontseptual sistema tushunchalari.

TAYANCH TUSHUNCHALAR

- **Kategoriyalashtirish** – bilimlarni tasniflash va umumlashtirish jarayoni.
- **Kategoriya** – o'xshash xususiyatlarga ega tushunchalarni bir guruhga jamlovchi ong strukturalari.
- **Kognitiv kategoriya** – inson tafakkurida ma'lum bir mezon asosida shakllangan bilim toifasi.
- **Kategoriyalashuv darajalari** – umumiy, o'rta va xususiy darajadagi kategoriyalar (masalan, "meva" – umumiy, "olma" – o'rta, "qizil olma" – xususiy).
- **Kategoriyaaviy a'zo bo'lish** – tushunchaning muayyan kategoriya doirasiga tegishliligi.
- **Kategoriylar hierarxiyasi** – tushunchalarni o'zaro bog'liqlik darajasiga ko'ra tartibga solish.

- **Prototip nazariyasi** – tushunchalarning tipik vakili asosida tashkil etilishi (E. Rosh nazariyasi).
- **Periferik a'zolik** – kategoriya ichidagi kamroq tipik a'zolar.
- **Asosiy darajadagi kategoriya** – eng muhim xususiyatlarni o'z ichiga olgan kategoriyalar.
- **Ontologik kategoriya** – mavjudlikning eng umumiy sinflari (masalan, “ob’ekt”, “hodisa”, “xususiyat”).

Kategoriya va kategoriyalashtirish tushunchasi. Kategoriyalashtirish kognitiv faoliyat sifatida. Kategoriyalashtirish va idellashgan kognitiv modellar. “Oilaviy mutanosiblik” kontseptsiyasi. E.Roshning prototiplar nazariyasi

Ikkinchi jahon urushidan keyin kibernetika vakompyuter texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan olimlar fikrlash, bilish va tushunish jarayonlariga, shuningdek, ma'lumotlarni ham inson ongida, ham kompyuter tizimida olish, saqlash, qayta ishlash va ifodalash bilan bog'liq muammolarga yangicha qarashga majbur bo'ldilar. Tarixchilarning fikricha, kognitiv inqilob deb atalgan jarayon fanda 1950-1960 yillarda sodir bo'lgan va kognitologiya maktabi shakllana boshlagan³. Garchand kibernetika va kompyuter texnologiyalari inson ongi vazifasini o'tash uchun ojizlik qilishini o'tmish tasdiqladi. Kognitiv tilshunoslik esa, o'z navbatida 1970- yillarning oxirlarida maktab sifatida shakllanishni boshlaydi. Ko'pchilik olimlar tilshunoslikda kognitiv yondashuvning paydo bo'lishini Jorj Miller va Filipp Jonson-Leyrdlarning mashhur “Til va idrok” kitobining nashr etilishi bilan bog'laydilar (Miller, Jonson-Leyrd 1976). Uning mualliflari til tizimini va leksikani psixologik jixatdan o'rganuvchi fan – “psixoleksikologiya” fanining asoslarini yaratish vazifasini o'z oldilariga qo'ydilar. Kelajak ko'rsatganidek, psixoleksikologiya fan sifatida shakllana olmadi, lekin kognitiv tilshunoslik Miller va Jonson-Leyrd tomonidan taklif qilingan g'oyalar va yondashuvlar asosida yuzaga keldi⁴. Kitob nafaqat ushbu sohaning kelajakdagi predmetini –

muammosini, balki bilish va til xulq-atvori bilan bog'liq masalalar (tilni o'zlashtirish, tushunish, qo'llash va h.k. masalalari)ni, amaliy boshqa fanlarni keng jalb qilishga qaratilgan uning metodologiyasini ham aniqlashga qaratilgan edi. J. Miller va F. Jonson-Leyrdning pozitsiyasi assotsiatsiya g'oyalarini qat'iyan rad etish bilan tavsiflanadi, bu ularning ushbu muammoga munosabatini belgilaydi – ularning fikricha, bu savolni noto'g'ri qo'yish natijasidir. Ular so'zlar va idrok obyektlari o'rtasidagi barcha assotsiativ aloqalarni tushuntirish emas, balki ularning orqasida yotgan psixologik jarayonlarni o'rganish va tavsiflashni vazifa sifatida o'z oldiga maqsad qilib qo'ydilar. Ushbu tadqiqot leksik darajaga asoslanadi - chunki mualliflar nuqtayi nazaridan, leksik daraja til va idrok o'rtasidagi munosabatlarni ochib berish uchun eng yaxshi imkoniyatlarni ta'minlaydi - lekin bu bilan cheklanmaydi, chunki kontekstni hisobga olmasdan turib ma'nolarni o'rganish mumkin emas. Mualliflar so'zlarning tashqi aloqalarini (narsalar olami bilan) ham, tilning leksik tizimi doirasidagi munosabatlarini ham hisobga olish zarurligini ta'kidlaydilar. Leksik semantikaning bu jihatlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, Miller va Jonson-Leyrd nuqtayi nazaridan, ulardan faqat bittasini alohida ko'rib chiqish asosida ma'no nazariyasini qurishga bo'lgan barcha urinishlar muqarrar ravishda asossiz bo'lib chiqadi. Mualliflarning ta'kidlashicha, obyektlarni, ularning xususiyatlari va munosabatlarini idrok etish insonning diqqatni jamlash orqali idrok etilayotgan vaziyatning ma'lum parametrlarini ajratib ko'rsatish (boshqalarni e'tiborsiz qoldirish) va ularning xususiyatlari (davomiyligi, kuchi va boshqalar) haqida hukm chiqara olish qobiliyati bilan bog'liq. Shunday qilib, so'zlarning o'zlashtirilishi inson ongida idrok qilinayotgan obyekt va unga hamroh bo'lgan tovush majmuasi o'rtasidagi mexanik bog'lanishning mustahkamlanishi bilan bog'liq degan hamda mohiyati idrok jarayoniga idrok etilayotgan vaziyatning turli xossalari va munosabatlariga e'tibor berish aktlarini hamda ular haqidagi mulohazalarni kiritishdan iborat mazmunidagi ilgari surilgan muqobil yondashuvga ega bixevioristik nuqtayi nazar rad etiladi. Mualliflarning fikriga

ko‘ra, so‘zlarni o‘zlashtirish uchun idrok obyektlarining o‘zi emas, balki ushbu diqqat va hukm harakatlari (acts of attention and judgement) ning natijalari asos bo‘ladi. Ularni belgilash uchun mualliflar predikat belgisidan foydalanadilar – masalan, Red (spot) (qizil (nuqta) belgisi idrok etuvchi –subyektning diqqatini nuqtaga qaratilganini va uning nuqtayi nazaridan bu nuqtaning rangi qizil ekanligini anglatadi. Bular perseptiv predikatlar (perceptual predicates) deb ataladi⁵. Yuqorida keltirilgan olimlar o‘zlari anglamagan holda kognitiv lingvistika ibtidosini boshlab berdilar. Aynan kognitiv tilshunoslik nomi ostida kognitiv tilshunoslikning yaratilishi Amerika tilshunoslari J. Lakoff, Jonson, R. Langaker, R. Jakendoff, Leonard Talmi va boshqalarning ilmiy taqiqotlariga borib taqaladi. Kognitiv tilshunoslikning rasmiy “tug‘ilishi”ni bir vaqtning o‘zida kognitiv tilshunoslik bo‘yicha Birinchi xalqaro konferensiyaga aylangan, 1989-yilning bahorida Duysburgda (Germaniya) o‘tkazilgan Xalqaro lingvistik simpozium bilan bog‘lashadi. Simpozium ishtirokchilari Xalqaro kognitiv lingvistika assotsiatsiyasi (International Cognitive Linguistics Association)ni tuzdilar, “Kognitiv lingvistika” (Cognitive Linguistics) jurnaliga asos soldilar va “Kognitiv lingvistika tadqiqotlari” (Cognitive Linguistics Research) monografiyalari seriyasini yaratdilar, keyinchalik ular ushbu sohaning taniqli vakillarining asarlarini nashr etdilar. Mohiyatiga ko‘ra, kognitiv lingvistika ushbu konferensiyadan avvalroq, 1980 yillarning oxirlarida shakllanib bo‘lgan. Bu uning fanda paydo bo‘lgan davri emas, balki gullagan davri, mazkur ideologiya ruhida yaratilgan ko‘plab asarlarning nashr etilgan vaqti hamdir. Kognitiv tilshunoslik maktabi rasman shakllanishi davriga kelib, keyinchalik ushbu yo‘nalishning klassiklari sifatida tan olingan bir qator monografiyalar tayyorlab qo‘yilgan edi (masalan, Jorj Lakoff, Jonson 1980; Jonson Leyrd 1983, Faukonniyer 1985, Lakoff 1987, Langaker 1987 kabi olimlarning bir qancha ilmiy maqolalari va risolalari chop etib bo‘lingan edi)⁶. Ba’zi boshqa olimlar esa, kognitologiya fan sifatida lingvistik va psixolingvistik tadqiqotlarning nisbatan yangi sohasi sifatida, 1990-yillar boshidagina, ushbu yondashuvga bag‘ishlangan birinchi “Kognitiv lingvistika”

jurnali nashr etilganda shakllangan degan fikrni olgʻa surishadi⁷. Kognitiv tilshunoslikning asosiy maqsadi sifatida til tizimining bilish jarayonidagi ishtiroki va ulushini aniqlash belgilanadi. Til birliklarining egallanayotgan bilimning lisoniy voqelanishdagi ishtiroki hamda lisoniy faoliyatning axborotni shakllantirish va “qayta ishlash”dagi rolini aniqlash kognitiv tahlilning koʻrinishlaridan biridir. Kognitivist – tilshunos lisoniy hodisalarning tafakkur faoliyatidagi oʻrni, bajaradigan vazifalari bilan qiziqadi. Lekin bu qiziqish oddiy emas. U (kognitivist) lisoniy va tafakkur faoliyatlari munosabatlarining yuzaga keltiruvchi sabablarni qidiradi va bu sabablar oqibati boʻlgan muloqot matnlari – lisoniy tuzilmalarni tarkiban va mazmunan anglashga, tahlil qilishga harakat qiladi. Demak, kognitiv tilshunoslik asosan inson lisoniy faoliyatini sabab va oqibat bogʻliqligida tadqiq etuvchi, “tushuntiruvchi” fan sohasidir (Demyankov 1994)⁸.

Keyinchalik esa kognitiv tilshunoslik amerikalik kognitiv tilshunoslar Goldberg, Kazenhizer, Taylor, Gudson, Maykl Tomasello, Joan Baybi, Andrea Tayler, Yevropada ispan olimlari Kenni R. Koventri, Pedro Guijarro-Fuentes, ingliz kognitiv tishunoslari Villiam OʻGreyd, Elena Liyeven tomonidan tadqiqotlar obyektiga aylandi va Osiyo mamlakatlarida ham oʻz tarafdorlariga ega boʻldi⁹. Hozirgi kunda chet ellarda kognitiv tilshunoslik boʻyicha qator oʻquv-qoʻllanmalar va xrestomatiyalar yozilgan ¹⁰ . Oʻzbek tilshunosligida bu yoʻnalish namoyandalari sifatida Sh. S. Safarov, D. U. Ashurova, A. E. Mamatov, Gʻ. M. Hoshimov bir qancha tilshunoslar ilmiy tadqiqot ishlari olib borganlar ¹¹. Xitoy kognitiv tilshunoslik maktabi Amerika va Yevropa mamlakatlari maktablaridan andoza olgan holda 90-yillar oxiri va 2000-yillarda shakllana boshladi. Xususan, Jang Min (Kognitiv tilshunoslik va xitoy tilida otli birikmalar, 1998), Tsui Siliang (Kognitiv tilshunoslik: tadqiqot sohasi va tadqiqot metodlari, 2002), Vang Yan (Kognitiv tilshunoslik, 2007) kabi tilshunos olimlar kognitiv tilshunoslikka bagʻishlangan chet elda chop etilgan asarlarni tadqiq qilgan. Jang Min(张敏 Zhang Min)ning fikrlariga koʻra, kognitiv tilshunoslik psixologiya, nevrologiya, falsafa va antropologiya

kabi insonning bilish faoliyatini o'rganadigan tilshunoslikdan tashqari turli xil fanlarni, shuningdek ushbu fanlarga asoslangan kognitiv fanning tadqiqot natijalari va tahlil usullarini keng o'zlashtirdi, tilshunoslik doirasida lingvistik tipologiya va funksional tilshunoslikning tadqiqot yondashuvlarini birlashtirdi. Hatto nonobektivizm va funksionalizmning falsafiy va lingvistik qarashlarini o'zaro bog'lagan holda, inson tilining tuzilishini tavsiflaydi va tushuntiradi, shuningdek uning kognitiv funksional asoslarini tahlil qiladi¹². Tsui Siliang(崔希亮 Cui Xiliang) kognitiv tilshunoslikning tadqiq qilish tarixi ancha uzoq davom etgan-u, ammo, ammo kognitiv tilshunoslikning yuksalishi davrioxirgi qirq-ellik yil ekanligini ta'kidlagan. Tilshunosning fikriga ko'ra til bo'yicha kognitiv tadqiqotlarni ikki katta guruhga ajratish mumkin: biri psixologiyaga asoslangan tadqiqotlar(the psychological approach – psixologik yondashuv), yana biri tilshunoslikka asoslangan tadqiqotlar(the linguistic approach – lingvistik yondashuv). Psixologiyaga asoslangan tadqiqotlar tilni his etish, tushunish, xotirada saqlash, diqqat bilan bog'liq masalalarga katta e'tibor qaratsa, tilshunoslikka asoslangan tadqiqotlar til shakllari, til birliklarining ma'nosi, shakl va ma'no o'rtasidagi jarayon, ma'no – tushunchalar va tashqi dunyo o'rtasidagi aloqasi kabi masalalarni tadqiqot obyektiga aylantiradi. Tilning kognitiv tahliliga aloqador asosiy masala bu til nima va til qanday usul va tuzilmalardan tarkib topadi degan ikkita savollarga javob topishdir. Til nima ekanligi haqida turli xil qarashlar mavjud, ularni shartli ravishda ikki katta guruhga bo'lish mumkin: bir guruh tadqiqotchilar til – obyektiv hodisa, u insonning psixikasidan mustaqil holda mavjud, uni obyektiv tadqiqot sohasi sifatida ko'rish mumkin degan fikrda(客观主义 kè guān zhǔ yì– obyektivizm); yana bir guruh esa til va psixika o'zaro chambarchas bog'langan munosabatda, til obyektiv hodisa bo'la olmaydi, shu sababdan tilni tadqiqot qilayotganda til va psixika o'rtasidagi barcha aloqalarni ko'rsatish zaruriyati mavjud deya hisoblaydi(非客观主义 fēikè guān zhǔ yì – noobyektivizm). Tilshunoslik boshqa fanlarga o'xshamaydi, uning tadqiqot obyekti hamisha boshqa fanlar bilan bog'lanib kelgan. F. Sossyur

tilshunoslikning materiallari va vazifalari haqida gapirar ekan: “Tilshunoslik materiallarini eng avvalo inson nutq faoliyatining barcha ko‘rinishlari tashkil etadi.” Shunday ekan, inson nutq faoliyatining namoyon bo‘lishiga nimalar kirishi kerak? Albatta, birinchi navbatda. hammasi bu tilning o‘zi, chunki inson nutq faoliyati tilga asoslanadi. Shuning uchun, avvalo, til nima degan eng asosiy savolga javob berishimiz kerak. Hozirgacha turli lingvistik va nolingvistik asarlarda “til”ga o‘nlab ta’riflar berilgan, turlicha qarashlar tufayli yagona to‘xtamga kelinmagan. Sossyur lingvistik tadqiqot obyektlarining ko‘p qirraliligini payqagan va tilshunoslikning boshqa fanlardan farqi uning tadqiqot obyektlarining ko‘pxususiyatliligida deb hisoblagan(F.Sossyur 1916). Kognitiv lingvistika tilni mustaqil bo‘lmagan kognitiv tarmoq sifatida qaraydi (Gudson 2001), u formal kategoriyalar, kontseptual tizimlar, munosabat ifoda tizimlari va bilim tizimlarini o‘z ichiga oladi. Til qanday usul va tuzilmalardan tarkib topadi degan savolga javob berish uchun avvalo tilning qayerdaligini tushunishimiz kerak. Til o‘ziga xos psixologik timsol bo‘lib, u inson ongi va inson mavjudligining tashqi muhiti bilan o‘ziga xos tarzda chambarchas bog‘liq holatidadir. Inson mavjudligining aqli va tashqi muhiti insonning bilish qobiliyati bilan bog‘liq¹³.

Bilish faoliyatida uzoq muddatli xotiraning rolini maxsus o‘rgangan amerikalik psixolog J.Brunerning quyidagi fikrni bildirgan: “Til ham, tashqi ta’sirlarni boshqarishga o‘rgatuvchi har qanday ta’lim ham turlar va kategoriyalar haqidagi ma’lumotdan boshqa hech qanday bilimni yetkazmaydi. Agarda biror bir idrok (qilinayotgan hodisa – Sh.S.) kategoriyalar tizimiga kiritilmasa, ya’ni ma’lum bir kategoriyadan tashqarida qolsa, u yakka shaxs tajribasining tubsiz sukunatiga ko‘milgan orzudagi marvaridga, qaqnusga aylanadi” (Bruner 1977: 160). Kategoriyalashtirish – murakkab aqliy mental va lisoniy jarayondir. Ushbu jarayon ma’lum turdagi harakat bosqichlarini qamrab oladi: 1. Stimul (qo‘zg‘atuvchi sabab) tanlovi. Sezgi tizimiga kiruvchi (ko‘rish, eshitish, hid bilish kabi) stimullardan faqatgina diqqatni jalb qiladiganlari tanlanadi; 2.Ajratish va tasniflash. Bu harakat tanlangan stimulni xotiradagi

bilim bilan qiyoslash, moslashtirish yo'li bilan bajariladi; 3.Nomlash. Hosil bo'lgan kognitiv kategoriya (konsept) nom oladi (Barsalou 1987: 102)¹⁴. Insoniyat tili tuzilishi jihatidan quyidagi kategoriyalarga ajratiladi: (1) kontseptual tuzilma, (2) tashqi dunyo, (3) bilimlar tizimi. Konseptual tuzilma insonning bilish tizimining asosidir. Insoniyat konseptualizatsiya jarayonisiz o'zini va dunyoni taniy olmaydi, konseptualizatsiya jarayoni qobiliyatning ikki jihatini o'z ichiga oladi: biri mavhum qobiliyat, ikkinchisi esa tasavvur qobiliyati. Konseptual tizimning tashqi ko'rinishi tildir. Konseptning o'ziga xos tuzilishi bor, lekin konseptning mavjudligi va rivojlanishi tilning mavjudligi va rivojlanishi bilan chambarchas aloqaga ega. Tashqi dunyo obyektlar va ularning xususiyatlari sifatida namoyon bo'ladi. Tashqi olam odamlarning subyektiv bilishiga bog'liq emas, lekin tashqi olamning tavsifi va tavsifi odamlarning tushuncha tizimidan ajralmasdir. Odamlar har doim tashqi olamdagi mavjudotlarni tushunish va tan olish uchun o'zlariga tanish bo'lgan tushunchalardan foydalanadilar. Tilning shakli va ma'nosi konseptual tuzilish orqali tashqi dunyo bilan xaritalash aloqasini o'rnatadi. Bilimlar tizimi insonning kognitiv tajribasi yig'indisidir. Inson bilimlari tizimi tashqi dunyoni tasniflash va tashqi olamdagi mavjudotlarni tanish, mavjudotlarning sifatlarini tanish va mavjudotlar o'rtasidagi munosabatlarni tanishni o'z ichiga oladi.

Bilimlar tizimini ifodasini tildan ajratib bo'lmaydi, tilni ifodalash va tushunish esa bilimlar tizimini qo'llab-quvvatlashga bog'liq. 1.1. Psixologiyaga asoslangan til tadqiqoti. Psixologiyaga asoslangan til tadqiqotitilni asosiy kognitiv tizimlar nuqtai nazaridan o'rganadi, ular orasida hissiyot, idrok, xotira, diqqat va fikrlash bo'yicha tadqiqotlar uzoq tarixga ega. Ushbu sohadagi tadqiqotlar laboratoriya tajribalari yoki instrumental qidiruvga asoslangan. An'anaviy eksperimental texnikalar nisbatan qoloq, keyinchalik paydo bo'lganzamonaviy texnologiyaning rivojlanishi bilan tilni idrok etish uchun intuitiv anglash dalillarini taqdim eta oladigan miyani skanerlash va miya tasviri kabi psixologik tajribalarga asoslangan tadqiqotlar yordamida yangi yutuqlarga erishildi, biroq ularning tilshunoslik muammolari hal qilish

imkoniyati hali hamon juda cheklangan. 1.2. Tilshunoslikka asoslangan til tadqiqoti. Til shakllarini o'rganish tilshunoslikning asosiy vazifalaridan biridir. Kategoriyalar va kategorizatsiyalash (turkumlashtirish) muammosi shakllarni o'rganish e'tibor markazida turadi. Kognitiv tilshunoslik kategoriyalar inson ongini qanday ifodalaydi, ya'ni biz narsalarni qanday turkumlashtiramiz degan asosiy savolga e'tibor qaratadi. Kategoriyalar haqidagi an'anaviy nazariyalar umumiy atributlarga asoslanadi va yaqinda o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, kategorizatsiyalash muammosi bundan ancha murakkabroq. Ular orasida prototip nazariyasi (prototype theory) insoniyatning kategorizatsiyalanishi umumiy xususiyatlar doirasidan ancha uzoqroq bo'lgan ba'zi asosiy tamoyillarga amal qilishini aniqlaydi. Bugina emas, Langaker kategorizatsiyalashning ikkita konsepsiyasini ham aytib o'tgan: biri prototiplar bo'yicha kategorizatsiyalash (categorization by prototypes), ikkinchisi sxemalar bo'yicha kategorizatsiyalash (categorization by schema)¹⁵. Prototipga asoslangan kategorizatsiyalashni quyidagicha ifodalash mumkin: bir guruhda bitta eng tipik vakil mavjud bo'lib, u guruhning prototipi hisoblanadi. Guruhning boshqa a'zolari prototipga o'xshashlik darajasiga ko'ra prototip bilan mos keladigan darajalariga ega. Bu o'xshashlik darajasi o'z navbatida turlicha, ba'zi a'zolar prototipga ko'proq o'xshash, ba'zi a'zolar esa prototipga kamroq o'xshashdir. Sxemaga asoslangan toifalash nazariyasi prototip nazariyasiga mutlaqo ziddir: sxema barcha a'zolarining umumiy xususiyatlariga asoslanadi, bunda har bir a'zo darajaviy emas, bir sxema sxemaning barcha a'zolarini qamrab olishi mumkin.

Voqelikni idrok etish va uni bilishning milliy-madaniy xususiyatlari muammosi tadqiqotchilarni uzoq vaqtlardan beri qiziqtirib kelmoqda va ushbu muammo haqida bildirilgan fikrlar ham turli-tuman, ba'zan esa tamoman bir-biriga ziddir. Ulardan ayrimlari hatto turli xalqlarning borliqni idrok etishi batamom mos kelmasligini ta'kidlashga harakat qiladilar: «Barcha xalqlar yagona voqelikni turlicha tasavvur va tasvir qilishadi» (Gachev 1967: 78; Qarang: Gachev 1995). G.D.Gachevning bundan qariyb o'ttiz yil oldin aytgan

bu fikri tilshunoslar va boshqa fan sohalari vakillari uchun yangilik emas edi. O'z paytida I.Kant hech qanday tajriba o'tkazmasdan turib ham (faktlar to'plash shart emas) ong kategoriyalarini ajratish mumkinligi haqida gapirgan edi. Shundan buyon faylasuflar, psixologlar, etnograflar, kognitologlar (A.Y.Gurevich, L.S.Vigotskiy,

A.N.Leontyev, A.R.Luriya, V.F.Petrenko va boshqalar) borliqni idrok etish turli bilim strukturalari orqali bajarilishi va ushbu strukturalarda oldingi tajribada to'plangan bilim - axborot tartiblashgan, umumlashgan holda aks topishini qayd etib kelishmoqda. Ammo u holda oldingi tajriba qay shaklda qoliplashadi yoki tizimlashadi degan savol tug'ilishi tabiiydir. Shubhasiz, tajriba dastlabki o'rinda insonning bevosita ko'z o'ngida, o'zi yashab turgan muhitda yuz berayotgan voqealar, uning atrofidagi predmetlarni bevosita kuzatuvi, ulardan foydalanishi jarayonida to'planadi. Inson faoliyati ma'lum milliy madaniyat, muhit doirasida kechadi. Shu sababli har qanday turdagi bilish jarayoniga oid strukturalar, tuzilmalarda milliy kolorit mavjud bo'lishi ham tabiiydir.

So'zsiz, insonning inson sifatida shakllanishining o'zi ham madaniyat bilan bog'liqdir. Uning nafaqat intellektual faoliyati, balki oddiy hayotiy xatti-harakatlarining barchasi ham milliy madaniyat ko'zgusida aks topadi va ushbu madaniyat qonun-qoidalari «nazorati»da bo'ladi. Har qanday madaniyat atrof-muhit ta'sirida taraqqiy qilib, o'zgarib boradi. Turli millatlar madaniyati bir-biridan dastlabki o'rinda voqelikni moddiy va ma'naviy o'zlashtirishdagi farqi jihatidan ajralib turadi. Bunday farqning asosida o'zlashtirilayotgan obyekt yoki bu faoliyat mahsuli emas, balki ushbu moddiy-ma'naviy o'zlashtirish jarayoni qanday yoki qay uslubda kechayotganligi yotadi. Shu sababli madaniyatni moddiy va ma'naviy, subyektiv va obyektiv, ichki va tashqi, shaxs madaniyati va milliy madaniyat kabi turlarga ajratishadi.

Madaniyat hech qachon qotib qolgan hodisa sifatida talqin etilmasligi lozim, u taraqqiy qilib boradi, bir holatdan ikkinchisiga o'tadi, boshqa madaniyatlar bilan qorishib boradi. Yana shuni unutmaslik lozimki, hech bir inson oldindan

madaniyatli bo'lib tug'ilmaydi, bunga u ijtimoiy faoliyat natijasida, muloqot (keng ma'noda) jarayonida erishadi. Axir bekorga antropologlar (K.Levi-Stross, K.Girs va boshqalar) madaniyatni insonlar o'zaro munosabatlarning mahsuli sifatida ta'riflashmasa kerak.

Madaniyat shakllanishida insonlar o'rtasidagi muloqotdan tashqari, voqelikdagi obyektlar bilan bo'lgan muloqotning roli ham muhimdir. Ma'lumki, inson va voqelik munosabatida lison o'ziga xos bog'lovchi, vositachilik rolini o'ynaydi. Lison o'zida voqelikni aks ettiradi, madaniyat esa ushbu voqelikning ajralmas qismidir. Voqelikning o'zini

ham milliy deb atash mumkin va bu milliylik lisonda dunyoni o'ziga xos «ko'rish», uni idrok etish natijasida o'z aksini topadi.

Lison va madaniyat munosabati masalasi murakkab, juda qiyin hamda ko'p tomonlama muhokamani talab qiladigan masaladir. Ular tadqiqiga juda ehtiyotkorlik bilan yondashish zarur bo'ladi, aks holda bu ikki turdagi semantik tizimni yagona bir qolipga tushirish xavfi ham yo'q emas. Shuning bilan birgalikda bu ikki tizimning o'zaro o'xshash, umumiylik tomonlari ham mavjudligini unutmaslik lozim. V.N.Teliya bunday umumiylikni quyidagilarda ko'radi:

- 1) madaniyat, xuddi lison kabi, inson dunyoqarashini aks ettiruvchi ong shaklidir;
- 2) til va madaniyat o'zaro munosabatda, muloqotda bo'ladi;
- 3) til va madaniyatning subyekti – bu doimo individ yoki ijtimoiy guruh – jamoa shaxs yoki jamiyat;
- 4) me'yoriylik (norma) til va madaniyat uchun umumiy xususiyatdir;
- 5) tarixiylik – til va madaniyatning muhim xususiyatidir;
- 6) til va madaniyatga «dinamika - statika» qarama-qarshiligi bir xilda xosdir (Teliya 1996: 225-226).

Darhaqiqat, olima eslatganidek, til va madaniyatni yaqinlashtiradigan umumiy xususiyatlar anchagina (bekorga ko'pchilik tilni milliy madaniyatnig ajralmas qismi, bir bo'lagi sifatida talqin qilishmasa kerak). Ayni paytda, bu

ikki hodisani bir-biriga butunlay qorishtirib yuborish unchalik to'g'ri bo'lmasa kerak. Til va madaniyat o'rtasidagi umumiylik qanchalik darajada bo'lmasin, ularni farqlovchi xususiyatlar ham yetarlidir. Bu farq, birinchi navbatda, ushbu ikki hodisaning tizimiylik ko'rsatkichlarida namoyon bo'ladi: madaniyat ham belgilar sistemasidir. Ammo ushbu sistema, til tizimidan farqli o'laroq, o'z-o'zidan tartiblashish, tizimlashish xususiyatiga ega emas. Umuman, til va madaniyat tizimlari tarkibidagi belgilar strukturaviy tuzilishi va bajaradigan vazifalariga ko'ra keskin farq qilishlariga nisbatan tamoman boshqa sistemalar sifatida e'tirof etiladi. Bundan tashqari, til barcha uchun bir xil vazifa bajaruvchi, «jamoaviy adresatli» hodisa bo'lsa, madaniyatda esa ko'proq elitarlik (saralik) namoyon bo'ladi. Demak, til va madaniyat o'rtasidagi munosabat izomorflikdan (aynanlikdan) ko'ra ko'proq homomorflik, ya'ni strukturaviy o'xshashlikdan iborat degan xulosa haqiqatdan uzoq emas. Har qalay, homomorflik faqatgina bu ikki tizimning tarkibiy tuzilishida namoyon bo'lib qolmasdan, ularning vazifa jihatidan hamohangligida ham aks topsa ajab emas.

Tilning madaniyat uchun «xizmat» qilishini madaniy -ma'naviy boylik, axborot manbalarini saqlash, ularni avloddan - avlodga yetkazish hamda madaniy tushunchalar va konseptlar, stereotip va etalon-namunalarni shakllantirishda bevosita ishtirok etishini hech qachon inkor etib bo'lmaydi.

Til va madaniyat o'rtasidagi determinizm, ya'ni o'zaro bir-birini taqozo etish haqiqiy «o'zaro chilik»dir. Shu sababli turli mamlakatlar olimlari tomonidan til va madaniyat munosabati masalasi turli yo'nalishlarda o'rganilayotganligi tabiiydir. Bu muammo tilshunoslar Y.S(orokin , V.Teliya, YE.Vereshagin, A.Vejbitskaya, V.Kostomarov, D.Olford, D.Xayms kabilar) bilan faylasuflarning (G. Brutyan, E. Markaryan va boshqalar), psixologlarning (L.Vigotskiy, A.Leontyev, V.Petrenko, P.Gulviste) e'tiborini tortib kelmoqda. Bu masala nutq madaniyatiga oid tadqiqotlarda muhim o'rin egallaydi YU(.Skvorsov, E.Begmatov, A.Mamatov, B.O'rinboyev va boshqalar). Keyingi yillarda tilshunoslikda lingvokulturologiyaning alohida tadqiqot

yoʻnalishi sifatida shakl topishi (V. Krasnix, V. Maslova, D. Gudkov, S.Ter - Minasova, D. Ashurova) bu masalaning dolzarblashishiga sabab boʻlmoqda.

Darhaqiqat, har bir shaxsning lisoniy qobiliyati va muloqot malakasi maʼlum madaniyat hududida, madaniy muhitda shakl topadi va faollashadi. Shunday ekan, insonning tafakkur va lisoniy faoliyati jarayonida yuzaga keladigan birliklarning strukturaviy va mazmuniy sathlarida madaniy elementlarning aks topishi tabiiydir. Oldingi sahifalarda inson har qanday voqea - hodisani, predmetni idrok etish, uning haqida maʼlum tushunchaga ega boʻlishda beixtiyor yoki baixtiyor oldingi tajribasiga tayanishini eslatgan edik.

Ammo «oldingi tajriba» qanday shaklda va qay yoʻsinda paydo boʻlishini ham bilish kerak. Soʻzsiz, bu tajriba milliy madaniyat muhitida, kundalik hayot faoliyatida uchraydigan voqelik hodisalari taʼsirida yuzaga keladi. Shu sababli turli madaniyat vakillari uchun kategoriyalashtirish hodisasi bir xilda kechmaydi.

Kategoriyalashtirish faoliyatining madaniy – milliy xususiyatlarini, uning bevosita madaniy muhit bilan bogʻliq tomonlarini ilmiy asoslashga birinchilardan boʻlib harakat qilishgan tilshunos olimlar Vilgelm fon Humboldt va Eduard Sepirlardir. Ular milliy tillar lugʻat va grammatik tizimlari oʻrtasidagi farqni til sohiblari – insonlarning voqelikni qabul qilish va idrok etishidagi farq bilan bogʻlashga harakat qilishgan.

V.Humboldt turli millat va madaniyat vakillarining voqelik haqida tasavvuri mos kelmasligini isbotlamoqchi boʻladi. «Turli tillar – yagona bir predmetni turlicha nomlanishidan koʻra, ushbu predmetni turlicha koʻrish, idrok etishdir» (Gumboldt 1984: 9). Voqelikni turlicha «koʻrish» hamda kategoriyalashtirish, ayniqsa, grammatik tizimlar qiyosida aniq namoyon boʻladi. E.Sepirning obrazli taʼrificha, «til ayrim hollarda oʻz tasniflarida bemantiq va qaysar...U oʻzining qatʼiy chegarali kaptarxonalariga ega boʻlishni istaydi hamda kaptarlarning bir uyadan ikkinchisiga uchib oʻtishiga yoʻl qoʻymaydi. Ifodaga talabgor har qanday tushuncha tasnif qoidalariga boʻysunishi lozim» (Sepir 1934: 77).

Tasnif qoidalarining muhimligi mental harakatlarda ham o'z aksini topadi. E.Sepirning fikricha, biz osmondan «toshlar» kategoriyasiga kiruvchi predmet tushayotganini kuzatayotganimizda, bu hodisani ikki tushunchaga taqsimlaymiz («tosh», «tushmoq» tushunchalari). Natijada ingliz tilida bu hodisa the stone falls jumlasida vositasida nomlanadi. Olmon va farang tillarida «tosh» so'zida rod kategoriyasi ham ifoda topadi, biroq bu tillarning birida mujskoy rod, ikkinchisida jenskiy. Chippeva tilida esa rod tushunchasidan ko'ra jonli/jonsizlik kategoriyasi muhimroq. Kvatiutl qabilasi vakili «tosh tushayapti» mazmunidagi jumlaning tuzishda so'zlovchi toshni ko'rish yoki ko'rmasligi hamda toshning unga yaqin yoki uzoqligiga e'tiborni qaratadi. Yana bir qizil tanlilar tili – nutqida «tosh» so'zining ishlatilishi shart emas, ular bu jumlaning yagona bir fe'l shaklida ifodalaydilar (o'zbek tilidagi «toshlamoq» shaklini qiyoslang).

Biror bir madaniy muhitda ma'lum turdagi tuzilmalarning bo'lmasligi ularning lisoniy ifodalashning imkonini yo'qligidan darak bermaydi (masalan, bu ifoda tavsifiy bayon usulida, jummlar, gaplar vositasida bajarilishi mumkin). Xuddi shuningdek, grammatik kategoriyalardagi farqlar u yoki bu kategoriyada ifoda topadigan mazmun ma'lum muhitda boshqa tilda so'zlovchi tomonidan mantiqan idrok etilmadi, degan xulosaga olib kelmasligi kerak. O'z davrida Praga lingvistik to'garagining sobiq vakillaridan biri R.Yakobson o'ziga xos bir farazni muhokamaga tashlagan edi: tillar bir-birida biror narsani

ifodalay olishlari bilan emas, balki ushbu ifodalashlari shartligi bilan farq qilishlari kerak (Jakobson 1987: 433).

Aytaylik, ayrim g'arb tillari fe'l tizimida mavjud bo'lgan pluskvamperfekt kategoriyasi mazmunini o'zbek tilida tiklash uchun tarjimonlar «allaqachon», «o'shangacha», «shundan so'ng» kabi ravish birliklariga murojaat qilishga majburdirlar.

Lekin muhokama qilinayotgan masalaga oid eng asosiy faraz «lisoniy nisbiylik» nomi bilan mashhurdir. Fanda Sepir – Uorf nomi bilan ma'lum bo'lgan ushbu farazni 1930-yillarda B.L.Uorf o'z ustozini E.Sepir g'oyalariga

tayangan holda shakllantirdi (Darnell 1990: 340). B.L.Uorf (the Worf Hypothesis) olg'a surgan metodologik g'oyalarning mazmunini qisqa qilib quyidagicha izohlash mumkin: turli tillarda so'zlovchi va turli madaniyatlarga tobe shaxslar voqelikni bir xilda idrok etishmaydilar. «Biz tabiatni (voqelikni – SH.S.) lisonimiz ko'rsatgan yo'nalishda qismlarga ajratamiz.

Olamdagi hodisalar, kategoriyalar, turlarni ularning aniq mavjudligiga nisbatan ajratmaymiz, aksincha, olam bizning ongimizda misli charxpalakdek aylanib turgan taassurotlar asosida tartib topadi. Demak, bu tartibni ongimizda saqlanayotgan til tizimi ta'minlaydi. Biz olamni u yoki bu yo'sinda (boshqacha emas) qismlarga ajratishimiz, tushunchalar vositasida ifodalashimiz va ma'nolarga taqsimlashimizning sababi biz ham bunday tizimlashtirishga undovchi kelishuv ishtirokchilarimiz. Bu kelishuv ma'lum bir lisoniy jamoa uchun majburiy va bizning lisonimiz tizimidan joy olgan...

Shunday qilib, nisbiylik tamoyilining yangi ko'rinishiga duch kelamiz va uning mazmuni quyidagicha: bir xil fizik hodisalardan tarkib topgan olamning bir xildagi tasviriga faqatgina til tizimlarining bir xil yoki hech bo'lmaganda o'xshashligidagina erishish mumkin» (Uorf 1960: 174-175).

MAVZUGA DOIR SAVOLLAR

1. Kognitsiya nima va u qanday jarayonlarni o'z ichiga oladi?
2. Kognitiv fanlar qaysi sohalarni o'z ichiga oladi?
3. Inson ongida bilim qanday shakllanadi va qayta ishlanadi?
4. Kognitiv jarayonlar (idrok, xotira, tafakkur, nutq) qanday bog'langan?
5. Til kognitsiya jarayonida qanday rol o'ynaydi?
6. Sun'iy intellekt va kognitsiya o'rtasidagi bog'liqlik qanday?
7. Kognitiv lingvistika kognitsiya tushunchasini qanday tushuntiradi?
8. Kognitiv fanlar va neyrobiologiya qanday bog'liq?
9. Olamni idrok etish kognitsiya nuqtayi nazaridan qanday kechadi?
10. Kognitiv jarayonlar va inson psixologiyasi o'rtasidagi bog'liqlik qanday?
11. Olamni idrok etish jarayoni qanday amalga oshadi?

12. Inson ongida reallik qanday modellashtiriladi?
13. Kognitiv tajriba va shaxsiy dunyoqarash o'rtasidagi bog'liqlik qanday?
14. Olamni idrok etishda tilning roli qanday?
15. Idrok jarayoni madaniy va ijtimoiy omillarga bog'liqmi?
16. Vizual va verbal idrok o'rtasidagi farqlar qanday?
17. Lingvistik nisbiylik gipotezasi (Sapir-Whorf nazariyasi) olamni idrok etishda qanday rol o'ynaydi?
18. Kognitiv jarayonlar va metafora qanday bog'liq?
19. Sun'iy intellekt olamni idrok etish jarayonini qanday modellashtiradi?
20. Kognitiv idrokni yaxshilash yoki manipulyatsiya qilish mumkinmi?
21. Kontseptuallashtirish nima va u qanday jarayon?
22. Kontseptuallashtirish qanday kognitiv mexanizmlar asosida amalga oshadi?
23. Til kontseptuallashtirish jarayoniga qanday ta'sir qiladi?
24. Kontseptuallashtirish va abstrakt tafakkur qanday bog'liq?
25. Inson ongi olamni kontseptuallashtirishda qanday strategiyalardan foydalanadi?
26. Kontekst kontseptuallashtirish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatadi?
27. Metafora va metonimiya kontseptuallashtirish jarayonida qanday rol o'ynaydi?
28. Kognitiv lingvistika kontseptuallashtirishni qanday o'rganadi?
29. Kontseptuallashtirish individual va jamiyat ongida qanday farqlanadi?
30. Turli tillar va madaniyatlarda kontseptuallashtirish qanday farqlanadi?
31. Kontseptuallashtirish nima va u qanday jarayon?
32. Kontseptuallashtirish qanday kognitiv mexanizmlar asosida amalga oshadi?
33. Til kontseptuallashtirish jarayoniga qanday ta'sir qiladi?
34. Kontseptuallashtirish va abstrakt tafakkur qanday bog'liq?
35. Inson ongi olamni kontseptuallashtirishda qanday strategiyalardan foydalanadi?
36. Kontekst kontseptuallashtirish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatadi?

37. Metafora va metonimiya kontseptuallashtirish jarayonida qanday rol o'ynaydi?
38. Kognitiv lingvistika kontseptuallashtirishni qanday o'rganadi?
39. Kontseptuallashtirish individual va jamiyat ongida qanday farqlanadi?
40. Turli tillar va madaniyatlarda kontseptuallashtirish qanday farqlanadi?

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu: Olam manzarasi.

1. Olamning konseptual manzarasi, olamning lisoniy manzarasining tadqiqot ob'ekti.
2. Концептуал ва лисоний дунё тасвири тушунчалари ва уларнинг ўзаро муносабатлари.

TAYANCH TUSHUNCHALAR

- **Olam manzarasi** – insonning dunyo haqidagi bilimlari va tasavvurlari yig'indisi.
- **Konseptual manzara** – inson tafakkurida shakllangan dunyo tasviri.
- **Lisoniy manzara** – til orqali ifodalangan dunyo tasviri.
- **Madaniy manzara** – xalqning urf-odatları, qadriyatları va madaniy kodları asosida shakllangan tasvir.
- **Kognitiv manzara** – dunyoni idrok qilish va tafakkur jarayonlarining umumiy modeli.
- **Falsafiy manzara** – dunyoni falsafiy yondashuv orqali tushuntirish tizimi.
- **Ijtimoiy manzara** – jamiyatdagi munosabatlar va qadriyatlar tizimi orqali shakllangan tasvir.
- **Tarixiy manzara** – muayyan davrda mavjud bo'lgan dunyo tasavvuri.
- **Etnolingvistik manzara** – til va madaniyat asosida shakllangan olam tasviri.
- **Ekologik manzara** – insonning tabiat va atrof-muhitga bo'lgan qarashlari yig'indisi.

Konseptual manzara	Lisoniy manzara
Dunyoning ongdagi modeli	Dunyoning til orqali ifodasi
Kognitiv jarayonlar asosida shakllanadi	Til birliklari orqali aks etadi
Biologik va madaniy omillar ta'sirida rivojlanadi	Til va lingvistik strukturalar ta'sirida rivojlanadi

Zamonaviy dunyo fanlari taraqqiy etib turgan bir davrda tilshunoslik fanida eng muhim mavzulardan biri olam va uning lisoniy manzarasi, ular to'g'risidagi bilimlar majmui hamda ulaming fragmentlarini hamda ma'naviy — madaniy konseptlarni o'rganish eng dolzarb mavzulardan biriga aylanib qoldi. Til vositalari bilan anglanadigan olamning lisoniy manzarasi timsollari — ilmiy va sodda manzaralari ham mavjuddir.

Olamning ilmiy manzarasi - bu fanda ishlab chiqilgan fundamental tushunchalar va fanning prinsiplari bilan ifodalanadigan borliq haqidagi tasavvurlarning eng umumiy tizimidir. Bu tasavvurlardan ushbu fanning asosiy postulat (dastlabki qoida, faraz)lari kelib chiqadi.

Olamning sodda manzarasi esa - kundalik hayotda qo'llaniladigan borliq haqidagi fangacha bo'lgan bilimlar va tasavvurlar tizimi.

Lingvomadaniyatshunoslikning xazinasida mustahkam o'mashgan “olamning lisoniy manzarasi” tushunchasiga murojaat uning falsafa faniga aloqador “olam manzarasi” tayanch tushunchasi bilan o'zaro bog'lanishini aniqlashni talab qiladi. Madaniyatshunoslar e'tibomi, eng avvalo, subyektga bog'liq bo'lgan olam manzarasining xilma-xilligi faktiga qaratadilar, subyekt esa alohida inson, odamlar to'dasi, ma'lum bir xalq, umuman insoniyat bo'lishi mumkin.

“Manzara” (“kartina”) so'zida biz, eng avvalo, biror narsaning in'ikosi (aks etishi) haqida o'ylaymiz, ammo, mazmunan, “olam manzarasi” tushunchasi borliqni tasvirlovchi manzarani emas, balki, tushunchalami manzara sifatida ifodalaydi.

“Olamning lisoniy manzarasi” termini — bu metaforaga qaraganda kengroq tushuncha, chunki voqelikda ma'lum bir kishilar jamoasining noyob ijtimoiy-

tarixiy tajribasi qayd qilingan milliy tilning o'ziga xos xususiyatlaridir. Bu til sohiblari uchun obyektiv mavjud bo'lgan olam manzarasidan ajralib turadigan qandaydir betakror olam manzarasini yaratmaydi, balki predmetlarning milliy ahamiyati, hodisalar, jarayonlar, mazkur xalqning o'ziga xos faoliyati, turmush tarzi va milliy madaniyati keltirib chiqaradigan, o'ziga xos ma'naviy o'zgachaligini yaratadi.

Olam manzarasining individual va ijtimoiy anglash asosida yotgan narsani olamni bilish deb atash mumkin. Olam manzarasi predmetlar, jarayonlar, xususiyatlar va boshqalarning "suratlari", "tasvirlari" to'plami emas, chunki u o'zida ham aks ettirilgan ob'yektlarni, ham uni aks ettiruvchi sub'yektning nuqtai nazarini, uning bu ob'yektlarga munosabatini o'z ichiga oladi, buning ustiga sub'yekt nuqtai nazaridan — xuddi obyektlar kabi reallikdir.

Bundan tashqari, inson olamni passiv holda emas, balki faoliyatda aks ettirar ekan, obyektlarga bo'lgan munosabat u tomondan nafaqat keltirib chiqariladi, balki bu obyektlarni o'zgartirib yuborishga ham qodirdir.

Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, ijtimoiy-tipik vaziyatlar, munosabatlar, baholar tizimi milliy til tizimida aks ettiriladi va olamning lisoniy manzarasini qurishda ishtirok etadi. Masalan, ruscha "kogda rak na gore svistnet" (qisqichbaqa tog'da xushtak chalganda) iborasi ingliz tilidagi "kogda svini poletyat" (cho'chqalar uchgan paytda), qirg'iz tilidagi "eshakning dumi yerga tekkanda", o'zbek tilidagi "tuyaning dumi yerga tekkanda" iboralari bilan mos keladi va hokazo.

Shunday qilib, olamning lisoniy manzarasi, umuman olganda, odamlarning ongida uning mantiqiy in'ikosiga mos keladi. Bizning ishonchimiz komilki, bunga tildan tilga o'zgaruvchi frazeologik birliklar ham taalluqlidir.

Til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi va bu muammoning yechimini topishga karatilgan dastlabki urinishlar V. Gumboldt asarlarida kuzatiladi. Uning ta'limotining asosiy xulosalari quyidagilar:

- 1) moddiy va ma'naviy madaniyat tilda o'z aksini topadi;
- 2) har qanday madaniyat milliy, uning milliy tabiati tilda olamni o'ziga xos

ravishda ko'rish orqali ifodasini topadi; tilga har bir xalq uchun xos bo'lgan ichki shakl mavjud;

3) tilning ichki shakli — bu “xalq ruhi”, uning madaniyatining ifodasi;

4) til inson va uni o'rab turgan olam o'rtasidagi bir zanjir.

V. Gumboldtning mazkur ta'limoti A.A. Potebnyaning “Misl I Yazik” kitobi hamda Sh. Balli, J. Vandries; I.A. Boduen de Kurtene, R.O. Yakobson va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida o'ziga xos ravishda rivojlantirilgan.

2. DUNYO TASVIRI TURLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI: KONSEPTUAL DUNYO TASVIRI, LISONIY DUNYO TASVIRI, MILLIY DUNYO TASVIRI

Olam manzarasining ko'p variantligi kishining ijtimoiy tajribasiga bog'liq, boshqacha qilib aytganda, kuzatuvchi qarab turgan his qilish (tushunish, anglash, idrok etish) dunyosi qancha bo'lsa, shuncha olam manzarasi mavjuddir. Tegishli olam manzaralari — mifologik, diniy, falsafiy, ilmiy manzaralar olamni ko'rishning tegishli yakunidir.

Agar olam manzarasining xilma-xilligi haqidagi g'oya nisbatan yaqin vaqtlarda aytilgan bo'lsa, olamning alohida o'ziga xos lisoniy manzarasi ko'rinishining mavjudligi haqidagi fikr V.fon Gumboldt tomonidan XIX asrning boshlaridayoq bildirilgan edi. Ta'kidlash joizki, olamning lisoniy manzarasi bo'yicha o'tkazilayotgan tadqiqotlarda u ikki yo'nalishda amalga oshirilmoqda. Bir tomondan, ushbu tilga tegishli bo'lgan o'ziga xos konseptlar, har bir tilga oid spetsifik tushunchalar yoki nospetsifik ranglarni ifodalovchi so'zlar aniqlanadi va tasvirlanadi. Boshqa tomondan, muayyan tilga, garchi sodda bo'lsa ham, xos bo'lgan konseptual tushunchalar ma'nolari haqida tadqiqotlar faol tarzda olib boriladi. Bu qoidalar olamning sodda manzarasi fragmentlarini tasvirlashga harakat qilingan tadqiqotlar uchun tayanch bo'lib qoldi.

Ammo olam sodda manzarasining u yoki bu fragmentini tadqiq qilish ikkita o'lchovni — til materialini tanlash va uni interpretatsiya qilishni shart qilib qo'yadi. Bizning fikrimizcha, “olamning lisoniy manzarasi” va “konsept”

tushunchalarini o'rganishda bu o'zini oqlaydi. "Konsept" termini hozirgi fanda eng faol terminlardan biri, ammo uning mazmuni yetarli darajada aniqlanmagan. Konseptual dunyo manzarasini yaratishda til asosiy va faol rol o'ynaydi. U insonni boshqa butun olamdan ajratib turadigan noyob xususiyatdir. Ona tilini idrok qilish uni egallashning tabiiy uslubini belgilaydi, inson ona tilini tug'ilgandan boshlab, ona suti bilan birgalikda egallaydi.

Shuningdek, til insonning borliq haqidagi bilimlari shakllanishining va mavjudligining eng muhim yo'lidir. Faoliyat jarayonida obyektiv borliqni aks ettirib, inson idrokining natijalarini so'zda mustahkamlaydi.

Olamning lisoniy manzarasi reallikning obyektiv bilimlarini to'ldiradi. Til shaklida aks ettirilgan bu bilimlarning majmui turli konsepsiyalarda "oraliqdagi lisoniy olam", "olamni tilda qayta tasavvur qilish", "olamning lisoniy modeli", "olamning lisoniy manzarasi" deb ataladigan tushunchalardan iborat. Tilshunoslikda bu tushuncha ko'p tarqalganligi bois biz "olamning lisoniy manzarasi" terminini tanlaymiz.

"Olam manzarasi" tushunchasi (shu jumladan olamning lisoniy manzarasi) insonning borliq haqidagi tasavvurlarini o'rganishdan tashkil topgan. Borliq-bu inson va muhitning birgalikdagi o'zaro munosabati, olam manzarasi esa — "muhit va inson haqidagi ma'lumotni qayta ishlash natijasidir". Til bizga mentallikning yashirin sohasiga kirishga yordam berishga qodir yagona vosita hisoblanadi, zero til u yoki bu madaniyatdagi olamni qismlaiga bo'lish bilan birga uning ichki xususiyatlarini aniqlab bera oladi.

V. Gumboldt yozgan edi: "Tilni o'rganish bu pirovard maqsad emas, biroq u boshqa sohalar bilan birgalikda olinganda, insoniyatning o'zligi va o'zining atrofidagi ko'zga ko'rinadigan va ko'rinmaydigan narsalami o'rganishdek oliy va umumiy maqsadga xizmat qilishni talab etadi" .

Qator adabiy janrlarda inson asosiy tadqiqot obyekti hisoblanadi. Bular jumlasiga nomalar, solnomalar, taijimai hol, maktublar, qissalar kiradi.

E. Benvenist yozganidek, til inson tabiatiga xos, shu bois u sun'iy.

Ma'lumki, madaniyatni inson, inson shaxsi yaratadi va uning o'zi unda yashay

boshlaydi. Aynan shaxsda insonning ijtimoiy tabiati oldingi planga chiqib oladi, odamning o'zi esa ijtimoiy-madaniy hayot subyekti sifatida namoyon bo'ladi. Shaxs etnos yoki xalqning madaniy an'ana istiqbollari nuqtai nazaridan o'rganilishi shart, chunki odam tasavvurida inson tug'ilishi uchun madaniyat doirasida shakllanuvchi madaniy-antropologik prototip zarur.

R.Yakobson ta'rifiga ko'ra, funksional jihatidan "til aqliy va ma'naviy yashash va muloqot qilish vositasi hisoblanadi". Shuni ham aytib o'tish kerakki, turli semiotik tizim bo'lishiga qaramay, ular o'zaro ko'pgina o'xshash jihatlarga ega:

- 1) madaniyat til kabi odamning dunyoqarashini aks ettiruvchi ong shakllari hisoblanadi;
- 2) madaniyat va til doimo o'zaro muloqot holatidalar;
- 3) madaniyat va til sub'yekti — bu doimo individ yoki sotsium, shaxs yoki jamiyat;
- 4) me'yoriylik — til va madaniyat uchun umumiy bo'lgan xususiyat;
- 5) tarixiylik — til va madaniyatning eng ahamiyatli belgilaridan;
- 6) til va madaniyat uchun "dinamika — statika" antinomiyasi xos.

Til va madaniyat: 1) kommunikatsiya;

2) ontogenez (odamning lisoniy qobiliyatining shakllanishi);

3) filogenez (jinsiy, ijtimoiy odamning shakllanishi) jarayonlarida o'zaro bog'liq.

Til va madaniyat mutanosibligidan hosil bo'luvchi manzara haddan tashqari murakkab va ko'p aspektlidir. Bunda butun borliq, milliy-madaniy stereotiplar (qoliplar) hamda tilning o'zi ham o'zgaradi. V. Gumboldt, A.A. Potebnyalar tilni ma'naviy kuch-qudrat sifatida talqin etishgan. Til bizni o'rab olgan shunday bir muhitki, uning ishtirokisiz va undan tashqarida biz yashay olmaymiz. V. Gumboldt yozganidek, til — bu "tashqi voqea-hodisalar bilan insonning ichki dunyosi orasidagi olam".

Ayrim mualliflarning tadqiqotlarida lisoniy nisbiylik farazi, eng avvalo,

D. Olford, Dj. Kerrol, D. Xayms va boshqa mualliflar asarlarida jiddiy ma'no kasb etdi. Bunda Sepir va Uorf ta'limoti sezilarli darajada to'ldiriladi.

Jumladan, D. X. Xayms tillarning yana bir funksional nisbiyligi prinsipini kiritadi.

Unga ko'ra, tillar o'rtasida ularning kommunikativ funksiyalari tabiatida tafovutlar mavjud. Biroq, ayrim tadqiqotlarda lisoniy nisbiylik farazi qattiq tanqid ostiga olinadi.

Turli manbalarda dunyo tasviri turlicha izohlanadi. Jumladan, internet manbalarida quyidagicha:

Dunyoning ilmiy surati - tabiatshunoslikdagi fundamental tushunchalardan biri - bilimlarni tizimlashtirishning maxsus shakli, turli ilmiy nazariyalarni sifat jihatidan umumlashtirish va mafkuraviy sintez qilish. Obyektiv dunyoning umumiy xususiyatlari va qonuniyatlari haqidagi g'oyalarning ajralmas tizimi bo'lib, dunyoning ilmiy manzarasi dunyoning umumiy ilmiy manzarasini va alohida fanlar dunyosi (fizika, biologik) tasvirini o'z ichiga olgan murakkab tuzilma sifatida mavjud. , geologik va boshqalar) komponentlar sifatida. Ayrim fanlar olamining suratlari, o'z navbatida, tegishli ko'plab tushunchalarni o'z ichiga oladi - har bir alohida fanda mavjud bo'lgan ob'ektiv dunyoning har qanday obyektlari, hodisalari va jarayonlarini tushunish va talqin qilishning ma'lum usullari. Dunyo haqidagi bilim va mulohazalar manbai sifatida fanning asosiy rolini tasdiqlovchi e'tiqod tizimi scientizm deb ataladi.

Atrofdagi dunyoni bilish jarayonida inson ongida bilim, qobiliyat, ko'nikma, xatti-harakatlar va muloqot turlari aks etadi va mustahkamlanadi. Insonning kognitiv faoliyati natijalarining umumiyligi ma'lum bir modelni (dunyoning rasmini) tashkil qiladi. Insoniyat tarixida dunyoning juda ko'p xilma-xil suratlari yaratilgan va mavjud bo'lib, ularning har biri dunyoni ko'rishi va o'ziga xos tushuntirishi bilan ajralib turardi. Biroq, atrofdagi dunyo haqidagi g'oyalarning rivojlanishiga asosan ilmiy tadqiqotlar tufayli erishiladi. Dunyoning ilmiy manzarasi o'ziga xos hodisalarning turli xil xususiyatlari, kognitiv jarayonning o'zi tafsilotlari haqidagi shaxsiy bilimlarni o'z ichiga olmaydi. Dunyoning ilmiy manzarasi - bu obyektiv dunyo haqidagi insoniyatning barcha bilimlarining yig'indisi emas, u voqelikning umumiy xususiyatlari, sohalari, darajalari va qonuniyatlari haqidagi g'oyalarning yaxlit tizimidir.

Dunyoning ilmiy surati- voqelikning xususiyatlari va naqshlari haqidagi insoniy

g'oyalar tizimi tushuncha va tamoyillarni umumlashtirish va sintez qilish natijasida qurilgan. Materiyadagi narsa va hodisalarni belgilashda ilmiy tildan foydalanadi.

Dunyoning ilmiy surati- agregatda tavsiflovchi ko'plab nazariyalar tabiiy dunyo, olam tuzilishining umumiy tamoyillari va qonuniyatlari haqidagi g'oyalarning yaxlit tizimi. Dunyoning surati tizimli shakllanishdir, shuning uchun uning o'zgarishini biron bir (eng katta va eng radikal bo'lsa ham) kashfiyotga qisqartirish mumkin emas. Biz odatda bir-biriga bog'liq bo'lgan bir qator kashfiyotlar (asosiy fundamental fanlar) haqida gapiramiz, ular deyarli har doim tadqiqot usulini tubdan qayta qurish, shuningdek, ilmiylik me'yorlari va ideallarida sezilarli o'zgarishlar bilan birga keladi.

Dunyoning ilmiy surati- nazariy bilimlarning maxsus shakli, tarixiy rivojlanishining ma'lum bir bosqichiga ko'ra fanning tadqiqot predmetini ifodalovchi, ular orqali ilmiy tadqiqotning turli sohalarida olingan aniq bilimlar birlashtiriladi va tizimlashtiriladi.

XX asrning 90-yillari o'rtalarida G'arb falsafasi uchun uslubiy tahlil arsenaliga yangi kategorik vositalarni kiritishga urinishlar bo'ldi, lekin ayni paytda "dunyo tasviri" va "ilmiy rasm" tushunchalari o'rtasida aniq farq bor edi. dunyo" yaratilmagan. Bizning mahalliy falsafiy va uslubiy adabiyotimizda "dunyo tasviri" atamasi nafaqat dunyoqarashni, balki tor ma'noda - ilmiy ontologiyalar, ya'ni dunyo haqidagi g'oyalar haqida gapirganda ham qo'llaniladi. ilmiy nazariy bilimlarning maxsus turi. Shu ma'noda dunyoning ilmiy surati sifatida harakat qiladi fanning ob'ektiv dunyosini uning faoliyati va rivojlanishining ma'lum bir bosqichiga muvofiq ko'rishni belgilovchi ilmiy bilimlarni tizimlashtirishning o'ziga xos shakli .

Bu iborani ham ishlatish mumkin dunyoning tabiiy-ilmiy tasviri .

Fanning rivojlanish jarayonida bilimlar, g'oyalar va tushunchalarning doimiy yangilanishi sodir bo'ladi, oldingi g'oyalar yangi nazariyalarning alohida holatlariga aylanadi. Dunyoning ilmiy manzarasi dogma va mutlaq haqiqat emas. Atrofdagi dunyo haqidagi ilmiy g'oyalar isbotlangan faktlar va o'rnatilgan sabab-oqibat munosabatlariga asoslanadi, bu bizga dunyomizning ma'lum darajada

insoniyat tsivilizatsiyasining rivojlanishiga hissa qo'shadigan xususiyatlari to'g'risida xulosalar va bashorat qilish imkonini beradi. ishonch. Nazariyani, gipotezani, kontseptsyani sinovdan o'tkazish natijalari o'rtasidagi nomuvofiqlik, yangi faktlarni aniqlash - ularning barchasi bizni mavjud g'oyalarni qayta ko'rib chiqishga va yangi, yanada mos haqiqatlarni yaratishga majbur qiladi. Ushbu rivojlanish ilmiy uslubning mohiyatidir.

Dunyoning surati

- ma'lum bir tarixiy davr madaniyatining poydevorida yotgan dunyoqarash tuzilmalari. Atamalar bir xil ma'noda qo'llaniladi. dunyo tasviri, jahon modeli, dunyoni ko'rish dunyoqarashning yaxlitligini tavsiflovchi.
- ilmiy ontologiyalar, ya'ni ilmiy nazariy bilimlarning alohida turi bo'lgan dunyo haqidagi g'oyalar. Shu ma'noda dunyoning ilmiy surati tushunchasi quyidagilarni bildirish uchun ishlatiladi:
- turli ilmiy fanlarda olingan bilimlarni tizimlashtirish gorizonti. Shu bilan birga, dunyoning ilmiy tasviri tabiat va jamiyat haqidagi g'oyalarni o'z ichiga olgan dunyoning yaxlit tasviri sifatida ishlaydi.
- Tabiat haqidagi bilimlar sintezi natijasida paydo bo'lgan tabiat haqidagi g'oyalar tizimi (xuddi shunday, bu tushuncha gumanitar va ijtimoiy fanlarda olingan bilimlar yig'indisini anglatadi)
- bu tushuncha orqali u yoki bu fanning predmeti haqida uning tarixining tegishli bosqichida shakllanadigan va bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tish jarayonida o'zgarib turadigan tasavvur shakllanadi.

Ko'rsatilgan ma'nolarga ko'ra, dunyoning ilmiy tasviri tushunchasi bir qator o'zaro bog'liq tushunchalarga bo'linadi, ularning har biri dunyoning ilmiy rasmining alohida turi Qanaqasiga ilmiy bilimlarni tizimlashtirishning alohida darajasi :

- dunyoning umumiy ilmiy manzarasi (turli sohalarda olingan tizimlashtirilgan bilimlar)
- dunyoning tabiiy-ilmiy surati va dunyoning ijtimoiy (ijtimoiy)-ilmiy surati
- dunyoning aniq-ilmiy tasviri (dunyoning fizik tasviri, o'rganilayotgan voqelikning rasmi)

- fanning alohida sohalari dunyosining maxsus (xususiy, mahalliy) ilmiy surati.

Ular shuningdek, dunyoning "sodda" rasmini ajratib turadilar

Dunyoning ilmiy manzarasi na falsafa, na fan; dunyoning ilmiy manzarasi ilmiy nazariyadan fan kategoriyalarining fundamental tushunchalarga falsafiy o'zgarishi hamda bilim olish va bahslash jarayonining yo'qligi bilan farqlanadi; Shu bilan birga, dunyoning ilmiy manzarasi falsafiy tamoyillarga qisqartirilmaydi, chunki bu ilmiy bilimlar rivojlanishining natijasidir.

Tarixiy turlari

Dunyoning ilmiy manzarasida aniq va bir ma'noda qat'iy belgilangan uchta tub o'zgarishlar, fanning rivojlanish tarixidagi ilmiy inqiloblar mavjud bo'lib, ular odatda sodir bo'lgan o'zgarishlarda eng katta rol o'ynagan uchta olimning nomlari bilan ifodalanadi. .

- Eng to'liq - Aristotel: rasmiy mantiqning yaratilishi (isbot ta'limoti, bilimlarni olish va tizimlashtirishning asosiy vositasi, qat'iy kontseptual apparatni ishlab chiqdi), ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish uchun o'ziga xos kanonni tasdiqlash (tarix). masala, muammoning bayoni, yoq va qarshi dalillar, qarorni asoslash), bilimlarni farqlash (tabiat haqidagi fanni matematika va metafizikadan ajratish)

Natija:

- fanning paydo bo'lishi
- fanni bilimning boshqa shakllaridan ajratish va dunyoni o'rganish
- ilmiy bilimlarning muayyan normalari va modellarini yaratish.

Asosiy o'zgarishlar:

- Matematika tili, yer jismlarining qat'iy ob'ektiv miqdoriy tavsiflarini tanlash (shakli, kattaligi, massasi, harakati), ularni qat'iy matematik naqshlarda ifodalash.
- Eksperimental tadqiqot usullari. O'rganilgan hodisalar - qat'iy nazorat ostida
- Barkamol, to'liq, maqsadga muvofiq tashkil etilgan kosmos tushunchasini rad etish.
- Vakillar: Olam cheksiz va faqat bir xil qonunlar harakati bilan birlashtirilgan
- Dominant: mexanika, qiymat, mukammallik, maqsadni belgilash

tushunchalariga asoslangan barcha mulohazalar ilmiy tadqiqot doirasidan chiqarildi.

- Kognitiv faoliyat: tadqiqot mavzusi va ob'ektining aniq qarama-qarshiligi.
- Kashfiyotlar:
 - o atomning murakkab tuzilishi
 - o radioaktivlik hodisasi
 - o elektromagnit nurlanishning diskret tabiati
- va boshq.

Dunyoning ilmiy surati dunyoning mumkin bo'lgan suratlaridan biridir, shuning uchun u dunyoning boshqa barcha rasmlari - mifologik, diniy, falsafiy - umumiy narsaga ega va dunyoning ilmiy rasmini dunyodan ajratib turadigan o'ziga xos narsaga ega.

Dunyoning ilmiy manzarasi payg'ambarlarning obro'-e'tiboriga, diniy urf-odatlariga, muqaddas matnlarga va hokazolarga asoslangan dunyo haqidagi diniy g'oyalardan farq qilishi mumkin. Shuning uchun diniy g'oyalar ilmiy g'oyalardan farqli o'laroq konservativ bo'lib, ularning ta'siri ostida o'zgaradi. yangi faktlarni kashf qilish. O'z navbatida, olam haqidagi diniy tushunchalar o'z davrining ilmiy qarashlariga yaqinlashish uchun o'zgarishi mumkin. Dunyoning ilmiy rasmini olishning markazida ma'lum hukmlarning ishonchliligini tasdiqlash imkonini beradigan tajriba yotadi. Dunyoning diniy manzarasining zahirida qandaydir hokimiyatga tegishli bo'lgan ba'zi hukmlarning haqiqatiga ishonish yotadi. Shunga qaramay, har xil turdagi ezoterik holatlar (nafaqat diniy yoki okklyuziv kelib chiqishi) tajribasi tufayli odam dunyoning ma'lum bir rasmini tasdiqlovchi shaxsiy tajribaga ega bo'lishi mumkin, lekin ko'p hollarda dunyoning ilmiy rasmini yaratishga harakat qiladi. bu soxta fanga tegishli.

Dunyoning ilmiy tasviri dunyoning kundalik yoki badiiy idrokiga xos bo'lgan dunyoqarashdan ham farq qiladi, bu dunyo ob'ektlari va hodisalarini belgilash uchun kundalik/badiiy tildan foydalanadi. Masalan, san'at odami o'zining sub'ektiv (hissiy idrok etish) va ob'ektiv (ishtiyoqsiz) tushunish sintezi asosida dunyoning badiiy tasvirlarini yaratadi, fan odami esa faqat ob'ektivga e'tibor qaratadi va

tadqiqot natijalaridan sub'ektivlikni yo'q qiladi. tanqidiy fikrlash yordami.

Fan va falsafa o'rtasidagi munosabatlar muhokama mavzusidir. Bir tomondan, falsafa tarixi gumanitar fan bo'lib, uning asosiy usuli matnlarni sharhlash va taqqoslashdir. Boshqa tomondan, falsafa fan, uning boshlanishi va oxiri, fanning metodologiyasi va uni umumlashtirish, yuqori darajadagi nazariya, metafandan ko'proq narsani da'vo qiladi. Fan gipotezalarni taklif qilish va rad etish jarayoni sifatida mavjud bo'lib, falsafaning roli esa ilmiylik va ratsionallik mezonlarini o'rganishdir. Shu bilan birga, falsafa ilmiy kashfiyotlarni, shu jumladan ularni shakllangan bilimlar kontekstida qamrab oladi va shu bilan ularning ahamiyatini belgilaydi. Falsafaning fanlar malikasi yoki fanlar fani sifatidagi qadimiy g'oyasi shu bilan bog'liq.

Bu vakilliklarning barchasi odamda birgalikda va turli kombinatsiyalarda mavjud bo'lishi mumkin. Dunyoning ilmiy manzarasi, garchi u dunyoqarashning muhim qismini tashkil qilishi mumkin bo'lsa-da, hech qachon uning o'rnini bosa olmaydi, chunki uning individualligida insonga his-tuyg'ular ham, atrofdagi voqelikni badiiy yoki sof kundalik idrok etish ham kerak. shuningdek, bilish jarayonida u yoki bu nuqtada engib o'tish kerak bo'lgan ishonchli ma'lum yoki noma'lum chegarada bo'lgan narsalar haqidagi g'oyalar.

Insoniyat tarixida dunyo haqidagi g'oyalar qanday o'zgarishi haqida turli xil fikrlar mavjud. Fan nisbatan yaqinda paydo bo'lganligi sababli, u dunyo haqida qo'shimcha ma'lumot berishi mumkin. Biroq, ba'zi faylasuflarning fikriga ko'ra, vaqt o'tishi bilan dunyoning ilmiy surati boshqalarni butunlay almashtirishi kerak.

Katta portlash paytida koinot mikroskopik, kvant o'lchamlarini egallagan.

Ba'zi fiziklar bunday jarayonlarning ko'pligi va shuning uchun har xil xususiyatlarga ega bo'lgan ko'p koinotlar mavjudligini tan oladilar. Bizning koinotimiz hayotning paydo bo'lishiga moslashtirilganligini tasodif bilan izohlash mumkin - "kamroq moslashgan" olamlarda buni tahlil qiladigan hech kim yo'q (qarang: Antropik printsip va "Inflyatsiya, kvant kosmologiyasi va ma'ruza matni" Antropik printsip"). Bir qator olimlar "qaynayotgan ko'p olam" tushunchasini ilgari surdilar, unda yangi olamlar uzluksiz tug'iladi va bu jarayonning boshlanishi

ham, oxiri ham yo'q.

Shuni ta'kidlash kerakki, Katta portlash haqiqatini yuqori ehtimollik bilan isbotlangan deb hisoblash mumkin, ammo uning sabablarini tushuntirish va bu qanday sodir bo'lganligining batafsil tavsifi hali ham farazlar toifasiga kiradi.

Bizning dunyomiz mavjudligining dastlabki daqiqalarida koinotning kengayishi va sovishi keyingi bosqichga o'tishga olib keldi - jismoniy kuchlar va elementar zarrachalarning zamonaviy shaklda shakllanishi.

Dominant farazlar, birinchi 300-400 ming yil davomida koinot faqat ionlangan vodorod va geliy bilan to'ldirilganligi bilan bog'liq. Koinotning kengayishi va sovishi bilan ular barqaror neytral holatga o'tib, oddiy gaz hosil qiladi. Taxminlarga ko'ra, 500 million yil o'tgach, birinchi yulduzlar yondi va kvant tebranishlari tufayli dastlabki bosqichlarda hosil bo'lgan materiya bo'laklari galaktikalarga aylandi.

So'nggi yillardagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yulduzlar atrofidagi sayyora tizimlari juda keng tarqalgan (hech bo'lmaganda bizning Galaktikada). Galaktikada bir necha yuz milliard yulduzlar va, aftidan, sayyoralar soni kam emas.

Zamonaviy fizika oldida kvant maydon nazariyasi va nisbiylik nazariyasini birlashtirgan umumiy nazariyani yaratish vazifasi turibdi. Bu qora tuynuklarda sodir bo'ladigan jarayonlarni va, ehtimol, Katta portlash mexanizmini tushuntirishga imkon beradi.

Nyutonning fikricha, bo'sh fazo haqiqiy borliqdir. Leybnits-Mach talqiniga ko'ra, faqat moddiy ob'ektlar haqiqiy mohiyatdir. Bundan kelib chiqadiki, qum tarqalmaydi, chunki uning plastinkaga nisbatan holati o'zgarmaydi (ya'ni, plastinka bilan aylanadigan mos yozuvlar ramkasida hech narsa sodir bo'lmaydi). Shu bilan birga, tajriba bilan qarama-qarshilik haqiqatda Olam bo'sh emasligi bilan izohlanadi, lekin moddiy ob'ektlarning butun to'plami plastinka aylanadigan tortishish maydonini hosil qiladi. Eynshteyn dastlab Leybnits-Mach talqinini to'g'ri deb hisoblagan, ammo hayotining ikkinchi yarmida u fazo-vaqt haqiqiy borlik ekanligiga ishonishga moyil edi.

Eksperimental ma'lumotlarga ko'ra, bizning koinotimizning katta masofadagi

(oddiy) fazosi nolga teng yoki juda kichik musbat egrilikka ega. Bu koinotning dastlabki daqiqalarda tez kengayishi bilan izohlanadi, buning natijasida kosmik egrilik elementlari tekislanadi (koinotning inflyatsiya modeliga qarang).

Bizning koinotimizda kosmos uch o'lchovga ega (ba'zi nazariyalarga ko'ra, mikro masofalarda qo'shimcha o'lchamlar mavjud), vaqt esa bitta.

Vaqt faqat bir yo'nalishda ("vaqt o'qi") harakat qiladi, garchi fizik formulalar termodinamikadan tashqari vaqt yo'nalishi bo'yicha nosimmetrikdir. Vaqtning bir yo'nalishi bo'yicha tushuntirishlardan biri termodinamikaning ikkinchi qonuniga asoslanadi, unga ko'ra entropiya faqat ortishi mumkin va shuning uchun vaqtning yo'nalishini belgilaydi. Entropiyaning o'sishi ehtimoliy sabablar bilan izohlanadi: elementar zarrachalarning o'zaro ta'siri darajasida barcha fizik jarayonlar teskari bo'ladi, lekin "oldinga" va "teskari" yo'nalishdagi hodisalar zanjirining ehtimoli har xil bo'lishi mumkin. Ushbu ehtimollik farqi tufayli biz o'tmishdagi voqealarni kelajak voqealaridan ko'ra ko'proq aniqlik va aniqlik bilan hukm qilishimiz mumkin. Boshqa bir farazga ko'ra, to'lqin funksiyasining qisqarishi qaytarilmas va shuning uchun vaqt yo'nalishini belgilaydi (ammo, ko'plab fiziklar qisqarish haqiqiy jismoniy jarayon ekanligiga shubha qilishadi). Ba'zi olimlar ikkala yondashuvni dekoherentlik nazariyasi doirasida uyg'unlashtirishga harakat qilmoqdalar: dekoherentlik paytida ko'pchilik oldingi kvant holatlari haqidagi ma'lumotlar yo'qoladi, shuning uchun bu jarayon vaqt o'tishi bilan qaytarib bo'lmaydi.

MAVZUGA DOIR SAVOLLAR

1. Olamning konseptual manzarasi nima va uning asosiy mohiyati qanday?
2. Inson tafakkurida konseptual manzara qanday shakllanadi?
3. Konseptual manzara qanday omillar asosida rivojlanadi?
4. Konseptual manzarani o'rganishda kognitiv lingvistikaning roli qanday?
5. Insonning olam haqidagi bilimlari va konseptual manzara qanday bog'langan?
6. Konseptual manzaraning tarkibiy qismlari qanday?
7. Milliy mentalitet konseptual manzaraga qanday ta'sir qiladi?

8. Olamning konseptual manzarasi individual va kollektiv ongda qanday namoyon bo‘ladi?
9. Olamning konseptual manzarasi va madaniy kod tushunchasi qanday bog‘liq?
10. Turli tillarda konseptual manzaraning farqlanishi qanday sabablarga ega?
11. Olamning lisoniy manzarasi nima va u qanday tadqiq etiladi?
12. Til va tafakkur munosabatini lisoniy manzara doirasida qanday tushuntirish mumkin?
13. Lisoniy manzara qanday omillar asosida shakllanadi?
14. Olamning lisoniy manzarasi va leksik-semantik tizim o‘rtasidagi bog‘liqlik qanday?
15. Lisoniy manzarani o‘rganishda etnolingvistikaning o‘rni qanday?
16. Olamning lisoniy manzarasi dialekt va shevalarda qanday namoyon bo‘ladi?
17. Olamning lisoniy manzarasi tarixiy jihatdan qanday o‘zgaradi?
18. Lisoniy manzara va metaforik tafakkur qanday bog‘liq?
19. Bilingvizm va lisoniy manzara o‘rtasidagi munosabat qanday?
20. Olamning lisoniy manzarasi lingvokulturologiyada qanday tahlil qilinadi?
21. Konseptual va lisoniy manzara o‘rtasidagi asosiy farqlar qanday?
22. Lisoniy manzara konseptual manzaraning shakllanishida qanday rol o‘ynaydi?
23. Tilda aks etgan olamning lisoniy manzarasi qaysi lingvistik birliklar orqali ifodalanadi?
24. Konseptual va lisoniy manzara o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadigan misollar keltiring.
25. Lingvistik nisbiylik gipotezasi (Sapir-Whorf gipotezasi) konseptual va lisoniy manzaraga qanday taalluqli?
26. Ko‘p tillilik holatida konseptual va lisoniy manzaraning o‘zaro ta’siri qanday namoyon bo‘ladi?
27. Ijtimoiy va madaniy omillar konseptual va lisoniy manzaraga qanday ta’sir qiladi?
28. Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt konseptual hamda lisoniy manzaraga qanday ta’sir ko‘rsatmoqda?

29. Har bir til o'ziga xos lisoniy manzaraga ega ekanligi nimada namoyon bo'ladi?
30. Konseptual va lisoniy manzarani o'rganish lingvistik tadqiqotlar uchun qanday ahamiyatga ega?

2-MAVZU: LINGVISTIKA YO'NALISHLARI

1. Dinamik lingvistika. Statik lingvistika.
2. Sinxron lingvistika. Diaxron lingvistika.
3. Intralingvistika. Ekstralingvistika. Paralingvistika.

TAYANCH TUSHUNCHALAR

- **Diaxron lingvistika** – tilning tarixiy rivojlanish jarayonlarini o'rganuvchi bo'lim.
- **Sinxron lingvistika** – tildagi hodisalarni muayyan davr nuqtai nazaridan o'rganuvchi yo'nalish.
- **Qiyosiy-tarixiy lingvistika** – turli tillarni tarixiy nuqtai nazardan taqqoslab o'rganish.
- **Rekonstruksiya** – tilning qadimiy holatini tiklash jarayoni.
- **Til oilalari** – tillarning kelib chiqishi va ularning genealogik tasnifi.

Lingvistika — bu tilni, uning tuzilishini, rivojlanishini va ijtimoiy kontekstdagi o'rnini o'rganadigan fan. Lingvistika bir necha yo'nalishlarga bo'linadi, har biri tildagi turli jihatlarni o'rganishga qaratilgan. Ushbu ma'ruzada dinamik, statik, sinxron, diaxron, intralingvistika, ekstralingvistika va paralingvistika kabi asosiy lingvistik yo'nalishlar haqida gapiramiz.

1. Dinamik Lingvistika

Dinamik lingvistika — bu tilning vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarishini va rivojlanishini o'rganadigan yo'nalish. U tilning evolyutsion jarayonlarini, shuningdek, til o'zgarishlarining sabablarini va natijalarini tahlil qiladi. Dinamik lingvistika tilning funktsional aspektlariga e'tibor qaratadi va tilni ijtimoiy va madaniy kontekstda ko'rib chiqadi.

Misol: O'zbek tilining so'z boyligi va grammatik tuzilishidagi o'zgarishlar, yangi so'zlarning paydo bo'lishi va eski so'zlarning ishlatilishining kamayishi.

2. Statik Lingvistika

Statik lingvistika — bu tilni vaqtning ma'lum bir nuqtasida, ya'ni uning hozirgi holatida o'rganishga qaratilgan yo'nalish. Bu yo'nalish tilning strukturasini, leksikasini va grammatikasini tahlil qiladi. Statik lingvistika tilni izchil va barqaror tizim sifatida ko'radi.

Misol: Hozirgi o'zbek tilining grammatik qoidalari va leksik tarkibi.

3. Sinxron Lingvistika

Sinxron lingvistika — bu tilni bir vaqtning o'zida, ya'ni ma'lum bir davrda tahlil qilishni anglatadi. U tilning strukturasini, fonetik, morfologik va sintaktik jihatlarini o'rganadi. Sinxron lingvistika tilning turli jihatlarini bir-biri bilan bog'lab ko'rishga imkon beradi.

Misol: Hozirgi zamon o'zbek tilidagi fonetik qonunlar va ularning boshqa tillar bilan taqqoslanishi.

4. Diaxron Lingvistika

Diaxron lingvistika — bu tilning tarixiy rivojlanishini o'rganadigan yo'nalishdir. U tilning qanday qilib vaqt o'tishi bilan o'zgarganini, eski shakllardan yangi shakllarga qanday o'tganini tahlil qiladi. Diaxron lingvistika tarixiy lingvistikaning bir qismi bo'lib, tilning evolyutsion jarayonlarini tushunishga yordam beradi.

Misol: O'zbek tilining turkiy tillar ichidagi tarixiy rivojlanishi va uning boshqa tillar bilan aloqalari.

5. Intralingvistika

Intralingvistika — bu biror til ichidagi jarayonlarni o'rganadigan yo'nalishdir. U tilning ichki strukturasini, leksikasini va grammatik tizimini tahlil qiladi. Intralingvistika tilni o'z ichida muhokama qilgan holda uning qonuniyatlarini aniqlashga harakat qiladi.

Misol: O'zbek tili ichida sinonimlar, antonimlar va homonimlar kabi leksik munosabatlarni o'rganish.

6. Ekstralingvistika

Ekstralingvistika — bu tilni ijtimoiy, madaniy va tarixiy kontekstda o'rganadigan yo'nalishdir. U til va uning atrofidagi muhit o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qiladi. Ekstralingvistika tilni faqat uning ichki strukturasida emas, balki tashqi omillar bilan bog'liq holda ko'rib chiqadi.

Misol: O'zbek tilining ijtimoiy qatlamlarga ta'siri yoki madaniyatdagi o'zgarishlar natijasida yuzaga keladigan yangi so'zlar.

7. Paralingvistika

Paralingvistika — bu tilning nonverbal jihatlarini o'rganadigan yo'nalishdir. U ovoz tonlari, intonatsiya, mimikalar va boshqa nonverbal kommunikatsiya elementlarini tahlil qiladi. Paralingvistika odamlarning bir-birlari bilan muloqot qilishdagi nozik jihatlarni tushunishga yordam beradi.

Misol: Ovozning balandligi yoki intonatsiyasi orqali ifodalangan hissiyotlar yoki muloqotdagi mimikalar.

Xulosa

Lingvistikaning yuqorida keltirilgan yo'nalishlari tilni tushunish va uning rivojlanishini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Har bir yo'nalish tilning turli jihatlarini ko'rib chiqadi va ularning barchasi birgalikda tildagi murakkablikni ochib beradi. Lingvistik tadqiqotlar nafaqat tilning o'ziga xos xususiyatlarini, balki insoniyat madaniyatining asosiy elementlaridan biri sifatida tilning rolini ham tushunishga yordam beradi.

Mavzuga doir savollar

1. Dinamik lingvistika nima va uning asosiy tadqiqot obyekti qanday?
2. Til tizimidagi o'zgarishlar dinamik lingvistika nuqtayi nazaridan qanday izohlanadi?
3. Dinamik lingvistika bilan diaxron lingvistikaning o'zaro bog'liqligi qanday?
4. Nutq jarayonida til birliklarining o'zgaruvchanligi qanday ko'rinishda namoyon bo'ladi?
5. Lingvistik innovatsiyalar (yangi so'zlar, yangi grammatik shakllar) qanday o'rganiladi?
6. Til taraqqiyoti jarayonida dinamik lingvistikaning qanday ahamiyati bor?
7. Dialektlar va ularning rivojlanishi dinamik lingvistika nuqtayi nazaridan qanday tushuntiriladi?

8. Dinamik lingvistika qaysi lingvistik darajalarga (fonetika, morfologiya, sintaksis) ta'sir ko'rsatadi?
9. Til va nutqni dinamik lingvistika doirasida qanday farqlash mumkin?
10. Sun'iy tillar va til rejasi dinamik lingvistika doirasida qanday tahlil qilinadi?
11. Statik lingvistika nima va uning asosiy maqsadi qanday?
12. Statik lingvistika va sinxron lingvistika o'rtasidagi farq nimada?
13. Til tizimi qanday tarkibiy qismlardan iborat va ular statik lingvistika doirasida qanday tadqiq etiladi?
14. Statik lingvistika tilni qanday jihatlari bo'yicha o'rganadi?
15. Tilning o'zgarishsiz qismi qanday aniqlanadi va tahlil qilinadi?
16. Morfologiya va sintaksisning statik tadqiqoti qanday amalga oshiriladi?
17. Nutqning pragmatik jihatlari statik lingvistika nuqtayi nazaridan qanday tushuntiriladi?
18. Statik lingvistika qanday lingvistik usullar bilan tadqiq etiladi?
19. Til tizimidagi o'zgaruvchan va barqaror elementlar qanday aniqlanadi?
20. Statik lingvistikaning kompyuter lingvistikasida qanday ahamiyati bor?
21. Sinxron lingvistika nima va uning asosiy tadqiqot obyekti qanday?
22. Sinxron va diaxron lingvistika o'rtasidagi asosiy farqlar qanday?
23. Sinxron lingvistika qaysi lingvistik darajalarni o'rganadi?
24. Sinxron tahlilda nutq va til o'rtasidagi bog'liqlik qanday tushuntiriladi?
25. Sinxron lingvistik tadqiqotlarda qanday metodlar qo'llaniladi?
26. Sinxron lingvistika qaysi sohalarda qo'llaniladi (tarjima, til o'qitish, NLP)?
27. Sinxron fonetik va morfologik tahlil qanday amalga oshiriladi?
28. Til tizimi va uning ishlashi sinxron lingvistika nuqtayi nazaridan qanday tahlil qilinadi?
29. Korpus lingvistikasining sinxron lingvistika bilan bog'liqligi qanday?
30. Sinxron lingvistika doirasida so'z ma'nosining o'zgaruvchanligi qanday tushuntiriladi?
31. Diaxron lingvistika nima va uning asosiy maqsadi qanday?
32. Til tarixiy taraqqiyoti diaxron lingvistika nuqtayi nazaridan qanday o'rganiladi?

33. Diaxron lingvistika qanday tadqiqot usullari va manbalarga asoslanadi?
34. Til o'zgarishi jarayonida fonetik o'zgarishlar qanday sodir bo'ladi?
35. Diaxron morfologik va sintaktik o'zgarishlar qanday tahlil qilinadi?
36. Lug'at tarkibidagi o'zgarishlar va yangi so'zlarning paydo bo'lishi qanday izohlanadi?
37. Diaxron lingvistika va etimologiya qanday bog'liq?
38. Qadimgi va zamonaviy tillarni qiyosiy tahlil qilish diaxron lingvistika nuqtayi nazaridan qanday amalga oshiriladi?
39. Til oilalari va ularning rivojlanishi diaxron lingvistika doirasida qanday o'rganiladi?
40. Dialektlarning rivojlanishi diaxron lingvistika nuqtayi nazaridan qanday tushuntiriladi?
41. Intralingvistika nima va uning asosiy vazifasi qanday?
42. Til tizimi ichidagi aloqalar qanday o'rganiladi?
43. Morfologik va sintaktik tizimlar intralingvistika nuqtayi nazaridan qanday tahlil qilinadi?
44. Tilning ichki dinamikasi qanday tushuntiriladi?
45. So'z turkumlari va ularning o'zaro munosabatlari intralingvistika doirasida qanday o'rganiladi?
46. Intralingvistik tadqiqotlar qanday metodlarga asoslanadi?
47. Semantik maydonlar intralingvistika nuqtayi nazaridan qanday tahlil qilinadi?
48. Til tizimidagi barqaror va o'zgaruvchan birliklar qanday aniqlanadi?
49. Intralingvistika va sintaktik tahlil o'rtasidagi bog'liqlik qanday?
50. Tildagi sinonimiya va antonimiya intralingvistika doirasida qanday tushuntiriladi?
51. Ekstralingvistika nima va uning asosiy maqsadi qanday?
52. Til va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlik ekstralingvistika doirasida qanday tushuntiriladi?
53. Sotsiokultural omillar til tizimiga qanday ta'sir qiladi?
54. Tarixiy hodisalar til taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

55. Ekstralingvistik tadqiqotlar qanday usullar orqali olib boriladi?
56. Til va iqtisod ekstralingvistika nuqtayi nazaridan qanday bog‘liq?
57. Reklama va ommaviy axborot vositalarining tildagi roli qanday?
58. Ekstralingvistik omillar tildagi o‘zgarishlarni qanday shakllantiradi?
59. Gender va til ekstralingvistika nuqtayi nazaridan qanday o‘rganiladi?
60. Globalizatsiya va zamonaviy tillarga ta’siri qanday izohlanadi?
61. Paralingvistika nima va uning asosiy yo‘nalishlari qanday?
62. Nutqiy kommunikatsiyada paralingvistik omillar qanday rol o‘ynaydi?
63. Jismoniy imo-ishoralar va ularning lingvistik ahamiyati qanday?
64. Ovozni modulyatsiya qilish va uning muloqotdagi ahamiyati qanday?
65. Paralingvistika va pragmatika qanday bog‘liq?
66. Nutqiy emotsiyalar qanday tahlil qilinadi?
67. Madaniyatlararo kommunikatsiyada paralingvistik elementlarning o‘rni qanday?
68. Paralingvistik tadqiqotlar qanday metodlarga asoslanadi?
69. Yosh va gender paralingvistik jihatdan qanday farqlanadi?
70. Sun’iy intellekt va paralingvistika qanday bog‘liq?

3-MAVZU: LINGVISTIKA YO‘NALISHLARI

1. Psixolingvistika. Sotsiolingvistika.
2. Matematik lingvistika. Kompyuter lingvistikasi.
3. Pragmalingvistika.

TAYANCH TUSHUNCHALAR

- **Sotsiolingvistika** – til va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganuvchi yo‘nalish.
- **Diglossiya** – jamiyatda ikki yoki undan ortiq tildan foydalanish hodisasi.
- **Bilingvizm** – ikki tilni egallaganlik hodisasi.
- **Kod almashtirish** – turli tillar yoki lahjalarning bir-biri bilan aralashishi.

- **Til siyosati** – davlat va jamiyat tomonidan tilni tartibga solish strategiyalari.
- **Sotsiolingvistika** – til va jamiyat oʻrtasidagi munosabatlarni oʻrganuvchi yoʻnalish.
- **Diglossiya** – jamiyatda ikki yoki undan ortiq tildan foydalanish hodisasi.
- **Bilingvizm** – ikki tilni egallaganlik hodisasi.
- **Kod almashtirish** – turli tillar yoki lahjalarning bir-biri bilan aralashishi.
- **Til siyosati** – davlat va jamiyat tomonidan tilni tartibga solish strategiyalari

Tilshunoslikdagi zamonaviy yoʻnalishlar. Sotsiolingvistika va etnolingvistika. Hozirgi zamon tilshunosligida psixolingvistika, sotsiolingvistika, etnolingvistika, neyrolingvistika, kognitiv lingvistika, kompyuter lingvistikasi va kommunikativ lingvistika kabi zamonaviy yoʻnalishlari mavjud. Zamonaviy yoʻnalishlarga qiziqishning kuchayib borayotganligi quyidagi sabablar bilan izohlanadi: a) hozirgi jamiyatda ilmiy asoslangan til siyosatiga ehtiyoj kundan-kun ortib bormoqda; b) tilshunoslik shu vaqtga qadar faqat tilning ichki tuzilishini oʻrganish bilan qiziqib keldi, tilning jamiyat bilan, oʻsha til egasi boʻlgan xalq tarixi, urf-odati bilan munosabati muammosi tilshunoslar eʼtiboridan chetda qolib keldi.

Til ijtimoiy hodisa boʻlgani uchun u jamiyat hayoti bilan uzviy bogʻliq va bu tilshunoslikning tilning ijtimoiy mohiyati va vazifasi, tilga sotsial omillarning taʼsiri kabi masalalar bilan shugʻullanuvchi sotsiolingvistika yoʻnalishining shakllanishiga olib keldi. Ayniqsa zamonaviy ijtimoiy rivojlanish hamda ilmiy-texnika inqilobi tilning sotsiolingvistik va struktur oʻrganish muammolarini chuqur tahlil qilishni hayotiy zaruriyat qilib qoʻydi. Sotsial lingvistika fonologik sistema birliklaridan tortib butun til strukturasigacha boʻlgan barcha til hodisalarini ijtimoiy shartlashgan hodisalar deb qaraydi. Barcha ijtimoiy hodisalar ichida til sistemasi eng yopigʻi hisoblanadi, oʻziga xos xususiyatlariga va murakkab strukturaga ega.

Bu qiziq!

Jamiyat lingvistik hayotiga ilmiy-texnika inqilobi ta'sirining xarakteri, tempi, ko'lami, sohaları va xususiyliklarini aniqlash sotsiolingvistikaning eng muhim va dolzarb vazifasidir. Lingvistikaning sotsiolingvistik tadqiqotlar obyekti bo'lmish tomonlari – terminologik tizimlarning paydo bo'lishi va ularni uzluksiz differensiatsiyalanishi, dunyo tillari ijtimoiy funksiyalarining notekis rivojlanish jarayonlari, hududiy dialektlarning maydalashuvi, leksik-semantik va stilistik sistemalarga jamiyatdagi mafkuralar ta'sirining kuchayishi kabi masalalariga ilmiy texnikaning rivojlanishi eng kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Ma'lumki, til va madaniyat, milliy til va milliy madaniyat o'zaro chambarchas bog'liq. Til madaniyat yaratishning eng asosiy vositalaridan biri bo'lib, u madaniyatga erishish, uni tushunish, uning turli sohalarida muloqot yuritish vositasidir. Ko'rinadiki, madaniyat tilning rivojlanishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etadi, biroq u til ichki rivojlanishining asosiy vositasi ham, quroli ham emas. Madaniyatning rivojlanishiga ijtimoiy faktorlar ta'sir ko'rsatadi. Til va madaniyatning o'zaro munosabati negizida lingvokulturologiya, ya'ni lingvomadaniyatshunoslik sohasi ham vujudga keldi. Ushbu sohaning nazariy va amaliy ahamiyati bugungi kunda ayniqsa dolzarb, chunki tillarni egallashda tili o'rganilayotgan xalqning madaniyatini bilishning amaliy ahamiyati nihoyatda katta.

Etnolingvistika – atamasi grekcha “etnos” xalq, qabila so'zlaridan olingan bo'lib, XIX asrning 70-yillarida Amerika hindularining tili, madaniyati va urf-odatlarini o'rganishning kuchayishi tufayli yuzaga kelgan. Ma'lumki, xalq tarixida, turmush tarzida yuz bergan har bir voqea, urf-odatlar uning tilida aks etadi, shuning uchun til bilan uning egasi bo'lgan xalq o'rtasida uzviy aloqa mavjud. Toponim, etnonimlarni xalqning tarixini bilmay turib o'rganib bo'lmaydi, shuningdek, etnografiya ham tilshunoslikka qimmatli materiallar beradi. Til amaliyoti va rivojlanishida etnomadaniyat, etnopsixologik omillarni o'rganish ehtiyoji tilshunoslikda etnolingvistika yo'nalishini yuzaga keltirdi.

Etnolingvistikaning mustaqil lingvistik yo'nalish sifatida shakllanishida amerikalik tilshunos, etnograf Frans Boasning xizmatlari katta bo'lgan. U va uning izdoshlari

hindular tilini tillar va madaniyatlarning o'zaro ta'siri, bilingvizm masalalari bilan bog'liq holda o'rgandilar. Bu yo'nalishning ilk davrida ko'proq etnografiya masalalari bilan shug'ullanilgan, faqat o'tgan asrning 20-yillaridan boshlab muammoning lingvistik tomoniga ahamiyat berilgan. Masalan, alla (qo'shiq) yoki sumalakning tarixi, mazmun-mohiyati, ular bilan bog'liq urf-odatlarining turlari etnografik masalalar bo'lsa, shu so'zlarning qo'llanishi, turli davrlardagi variantlari, ulardagi lingvistik vositalar, shu so'zlar bilan bog'liq assotsiativ aloqalar masalalari masalaning lingvistik tomoni hisoblanadi.

50-yillardan boshlab tilshunoslikda semantikaga katta e'tibor qaratilishi etnolingvistika masalalariga e'tiborni yanada kuchaytirdi. Turli tillardagi ijtimoiy madaniy so'zlar (masalan, qarindosh-urug' nomlari, milliy realiyalar), turli etnik guruhlarda qo'llanadigan paralingvistik vositalar, folklor materiallarini o'rganish ham etnolingvistikaning o'rganish obyektiga kiritildi. Folklor materiallariga e'tibor qaratilishi til va madaniyat o'rtasidagi aloqaning yangi turlarini ochishga imkoniyat yaratdi va etnolingvistikaning o'rganish doirasini kengaytirdi. Hozirgi kunda etnolingvistika dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida tilshunoslikda alohida yo'nalish sifatida e'tirof etilgan va bu yo'nalish bo'yicha keng tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Psixolingvistika va neyrolingvistika

Psixolingvistika. Til nutqiy faoliyatda yuzaga chiqqani tufayli nutqiy faoliyat tilshunoslikda ham, psixologiya fanida ham tekshirish obyekti sanaladi. Tilshunoslik va psixologiya fanlarining ushbu kesishish nuqtasi mazkur fanlar oralig'ida psixolingvistika (yoki lingvopsixologiya) yo'nalishining yuzaga kelishiga olib keldi. Ushbu atama dastlab 1946-yilda Amerika psixologi N.Pronko tomonidan qo'llandi va XX asrning 50-yillaridan keng yoyildi. Biroq uning ildizlari XIX asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik negizida vujudga kelgan psixologizm oqimiga (asoschisi G.Shteyntal) borib taqaladi. U tilda xalq ruhining ifodalanishini ta'kidlab, sotsial, etnik psixologiyani yaratishga intildi.

Ushbu oqim tarafdorlari o'z e'tiborlarini tilning ichki tomoniga, jonli nutqqa, bevosita nutqiy jarayonga, so'z va gaplarning ma'no tomoniga qaratdilar, assotsiativ psixologiya tushunchalarini va amalini kiritishga harakat qildilar.

Psixolingvistikaning o'rganish obyektiga quyidagilar kiritilgan:

Nutq faoliyatning vujudga kelish mexanizmini o'rganish;

Bolalar nutqining shakllanish jarayonini o'rganish;

Nutqning axborot tashish funksiyasini o'rganish va boshqarish.

Muayyan nutqiy vaziyatlarda so'zlovchi bilan tinglovchi o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish;

Hozirgi kunda tilshunoslikning ushbu yo'nalishi yanada kengaygan bo'lib, nutqdagi inson omili, individuallik, ichki nutq va tashqi nutq masalalari keng o'rganilmoqda. Nutqiy faoliyat, ya'ni insonlarning bir-biriga axborot berish va bir-biridan axborot qabul qilish jarayoni bir qancha fanlarning o'rganish obyekti sanaladi. Xususan, bu jarayon tilshunoslik va psixologiya fanlari tomonidan chuqur o'rganilgan. Tilshunoslik kishilar o'rtasida asosiy aloqa vositasi bo'lgan til va uning aloqa-aralashuv jarayonida voqelanuvchi nutqni bir-biridan ajratgan holda, tilning ichki tuzilishi va birliklari, ushbu birliklarning nutqiy jarayonda turli-tuman voqelanishi, psixolingvistikada esa "ichki tuzilish"dan "tashqi tuzilish" ("tashqi nutq")qa o'tishning asosiy bosqichlari, ushbu 2 tuzilishning o'zaro munosabatlari kabi qator masalalar atroflicha o'rganiladi.

Neyrolingvistika. O'tgan asrning 70-yillarda psixologiya, nevrologiya va tilshunoslik fanlari oralig'ida neyropsixologiya bilan uzviy bog'liq bo'lgan, nutqiy faoliyatni bosh miya mahsuli sifatida o'rganadigan yangi tarmoq – neyrolingvistika vujudga keldi. Ushbu fanda miya kasallanishining nutqiy faoliyatga ta'siri masalalari, ya'ni afaziya holati ham o'rganiladi.

Miya nutq zonasining zararlanishi va buning natijasida nutq faoliyatining buzilishi masalasi Ibn Sino, Beruniy asarlaridayoq qayd etilgan bo'lsa-da, ushbu hodisalar XIX asrning 2-yarmidan boshlab o'rganila boshlandi, A.R. Luriyaning "Neyrolingvistikaning asosiy muammolari" kitobi chop etildi.

Inson borliqni ongida sezgi organlari yordamida aks ettiradi. Sezgi tashqi olam haqida muayyan axborotlarni miyaga uzatadi, miya esa bu axborotlarni umumlashtiradi. Demak, obyektiv olamni aks ettirish jarayoni markaziy nerv

sistemasi, bosh miya orqali yuzaga chiqadi.

Borliq haqida axborot beruvchi nutq va uni tushunish chegara nerv sistemalarining markazga qarab yo'nalishi orqali amalga oshiriladi. Chegara nerv sistemalari markaziy nerv sistemalariga obyektiv borliqdagi narsa va hodisalarning muayyan belgilari haqidagi ma'lumotni beradi. Chegara nerv sistemalariga aloqador a'zolar tahlil qiluvchilar (analizatorlar) deb atalib, ularga ko'rish, eshitish, ta'm-maza a'zolari kiritiladi.

Shunday qilib, neyrolingvistika inson tomonidan olamni belgilashtirish jarayonini kompleks tarzda o'rganuvchi fan tarmog'i sifatida o'ziga turdosh – psixolingvistika, neyropsixologiya, neyrofiziologiya, psixoakustika, kibernetika kabi oraliq fanlar g'oyalari va metodlaridan foydalanib rivojlanib bormoqda.

Kompyuter lingvistikasi va kommunikativ lingvistika

Ma'lumki, XXI asr kompyuter texnologiyalari, ilg'or pedagogika va axborot texnologiyalari (internet), yuksak tafakkur, fan va texnikaning jadal taraqqiyot asri bo'ladi. XXI asr boshiga kelib, "Elektron ta'lim", "Elektron boshqaruv", "Ochiq ta'lim", "Masofaviy ta'lim", "Axborotlashgan ta'lim" kabi tushunchalar hayotimizga kundan-kun singib bormoqda. Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev so'zlari bilan aytganda, "hozirgi axborot, kommunikatsiya, kompyuter texnologiyalari asrida, internet kundan-kunga hayotimizning barcha jabhalariga tobora chuqur va keng kirib borayotgan bir paytda, odamlarning ongi va tafakkuri uchun kurash hal qiluvchi ahamiyat kasb etayotgan bir vaziyatda bu masalalarning jamiyatimiz uchun naqadar dolzarb va ustuvor bo'lib borayotgani haqida gapirib o'tirishga hojat yo'q".

Hozirgi paytda injenerlik lingvistikasi, hisoblash lingvistikasi, matematik lingvistika, kompyuter lingvistikasi yuzasidan bir qator yangi muammolar o'rta tashlanmoqda. Darhaqiqat, zamonaviy kompyuter juda ulkan imkoniyatlarga egaki, uning uchun qadimgi xalqlarning sirli xatlarini "o'qib", mazmunini so'zlab berish, katta hajmdagi kitoblarga annotatsiyalar yozish, loyihalar tarxini chizish kabi yuzlab mehnat faoliyati turlarining barchasida, albatta, zamonaviy kompyuter texnologiyalari ham ishchi kuchi, ham vaqt jihatidan juda yaqin yordamchi

sanaladi.

Bunday ilmiy tadqiqotlar sirasiga murakkabligi, dolzarbligi bilan xarakterlanuvchi kompyuter lingvistikasi yo`nalishi ham kiradi. Kompyuter lingvistikasi quyidagi masalalarni o`rganish bilan shug`ullanadi:

a) tabiiy tillarning matematik modelini ishlab chiqish;

d) kompyuter lingvistikasining avtomatik tarjima va matnni tahrir qilish dasturlarini ishlab chiqish;

f) lug`atlarni va kompyuterdagi matnni statistik tahlil qilish dasturlarini ishlab chiqish.

e) tillarga o`qitish, bilimlarni tekshirish;

b) lingvistik muammolarni hal qiluvchi kompyuter dasturlari bilan tanishish;

Mamlakatimizda kompyuter lingvistikasi va matematik lingvistika muammolari bilan shug`ullanuvchi maxsus kafedra va laboratoriya 2001-yilda O`zbekiston Milliy universiteti (O`zMU)da tashkil etilgan edi, keyinchalik bu kafedra “Umumiy va kompyuter tilshunosligi” degan nomga ega bo`ldi.

Natijada keyingi yillarda o`zbek tili grammatikasining kompyuter modelini yaratish asoslari ishlab chiqildi, o`zbek tilidagi internet sahifalarini yaratishning asoslari belgilandi, o`zbek kompyuter adabiyotshunosligi ma`lum darajada o`rganildi; inglizcha-o`zbekcha yoki o`zbekcha-inglizcha, ruscha-o`zbekcha yoki o`zbekcha-ruscha tarjimon dasturlari ishlab chiqilmoqda; o`zbek tilidagi matnlarni tahrir qilish dasturlarining 1-versiyalari yaratilmoqda; WINDOWS o`zbek tilidagi operatsion tizimini ishlab chiqish davom etmoqda; hozirgi vaqtda “Qutadg`u bilik”ning internet sahifalari yaratilgan. Shuningdek, o`zbek lingvistik avtomatini yaratish bo`yicha dastlabki ishlar amalga oshirilgan, kompyuter yordamida ayrim chastotali lug`atlar, ters (chappa), alfavitli lug`atlar tuzilgan, bu sohadagi ishlar hozirgi kunda jadal sur`atlar bilan davom ettirilmoqda.

Hozirgi vaqtda kompyuter yordamida tilshunos olimlar so`zlarni bir joyga to`plash,

ularga qayta ishlov berish, shu asosda turli xil lug'atlar, tezauruslar, rubrikatorlar, glossariylar, so'zlashgichlar yaratish bilan shug'ullanmoqdalar.

Umuman, atamalarni to'plash va ularga qayta ishlov berish jarayonida kelib chiqqan katta amaliy ehtiyoj tilshunoslikda kompyuter texnologiyasidan kengroq foydalanish imkoniyatlarini vujudga keltirdi. Hozirgi kunga kelib fan-texnika inqilobi natijasida tinmay yog'ilib turgan materiallar, axborotlar oqimini faqat kompyuter texnologiyasi yordamidagina boshqarish mumkin bo'lib qoldi.

Tilshunoslikda kompyuter texnologiyasidan foydalanish, asosan, quyidagi yo'nalishlar uchun xizmat qilmoqda: a) mashinaviy tarjima muammolari bilan shug'ullanish; b) lug'atshunoslik ishlarini avtomatlashtirish va ixchamlashtirish; v) bibliografik ma'lumotlarni avtomatik yo'l bilan qidirish va ularga qayta ishlov berish va hokazo.

Fanda matematik lingvistika haqidagi g'oyalarning paydo bo'lganiga qariyb 70 yil bo'ldi. XX asrning 50-yillarida til materialini o'rganishda matematik usullardan foydalanishga qiziqish kuchaydi. 1951-yilda matematik lingvistika bo'yicha dastlabki tadqiqotlar AQSHda va sobiq Ittifoqda vujudga kelgan edi. Matematik lingvistika hozirgi vaqtda nazariy va amaliy fan sifatida to'la shakllanib bormoqda. Uning nazariy fan ekanligi nutqiy jarayonni, matnni o'rganishning turli xil model (gipoteza)larini yaratishning nazariy asoslarini ishlab chiqishida ko'rinadi. Uning amaliy xususiyati esa tarjima mashinalarini yaratish va uning ishlash jarayonini tashkil etishi bilan belgilanadi. Buning uchun ML fani quyidagi uch usul va metodlardan keng foydalanadi: a) mantiqiy-matematik usullar: masalan, inkor amali, konyunksiya, dizyunksiya amallari kabilar; b) nazariy-informatsion usullar; v) ehtimollik-statistik usullari. Matematik lingvistika ning ana shunday nazariy va amaliy asoslarini belgilashda Daniya olimi L.Elmslev, amerikalik olimlar N.Xomskiy, K.Shenon kabilarning xizmati kattadir. Matematik lingvistikaning amaliy muammolari XX asrning o'rtalarida vujudga keldi. Bu narsa birinchi navbatda mashina tarjimasi (MT) bilan aloqadordir. 1954-yilda AQSHda IBM – 701 rusumli tarjima qurilmasi yaratildi va bu qurilma 250 ta so'zdan iborat 60 ga yaqin ruscha gaplarni ingliz tiliga tarjima qilish jarayonini amalga oshirdi.

Bu ishga P.Gavren, L.Dostert, P.Sheridanlar ishtirok etdilar. 1955- yilga kelib sobiq Ittifoqda BESM rusumli mashina qurilmasi yordamida inglizcha gaplarni rus tiliga tarjima qilish jarayoni amalga oshirildi (I.K.Belskaya, L.N.Korolev, S.N.Razumovskiy kabilar). Shundan keyin jahonning Angliya, Fransiya, Avstriya kabi ko'pgina mamlakatlarida olimlar mashina tarjimasi muammolari bilan maxsus shug'ullana boshladilar. Natijada tilshunos olimlar ma'lum bir tilni tipologik jihatdan tasniflash, uning materiallarini analisis va sintez qilish, mashina tiliga o'tkazish bilan shug'ullandilar va muayan natijalarga erishdilar. Bunday muammolarni lingvistik tadqiqotlarni avtomatlashtirish orqali hal etish mumkin. Bu masalaga doir tilshunoslarning maxsus ilmiy anjumanlari o'tkazilgan. Masalan, 1962-yilda Kembridj shahrida jahon tilshunoslarining 1X-kongressi o'tkazildi. Bu anjumanda struktural tilshunoslik (ST) va ML muammolarini muhokama qilishga alohida o'rin ajratilgan edi. 1967-yilda Buxarest shahrida jahon tilshunoslarining X- kongressi o'tkazilib, bunda ham ML va MT muammolari maxsus muhokama qilindi. 1960 yilda Parij shahrida xalqaro kongress o'tkazilib, bunda maxsus algoritmik til – ALGOL joriy etilgan edi. Bu algoritmik til hozirgi kunga qadar EHMga matnlarni kiritish, ularni dasturlash uchun xizmat qilib kelmoqda. 1996-yil 20-21-mayda Samarqand shahrida sohibqiron Amir Temurning 660 yilligiga bag'ishlangan "Injenerlik tilshunosligi va til o'qitish jarayonini kompyuterlashtirish" muammolariga doir 2- xalqaro ilmiy anjuman o'tkazildi. Bu anjumanni akad.R.G.Puotrovskiy " Injenerlik tilshunosligi va mustaqil davlatlarda informatsion industriyaning tiklanishi" mavzuidagi ma'ruzasi bilan boshlab berdi. Shuningdek, bu anjumanda "Turkiy tillar mashina fondining dolzarb masalalari", "Injenerlik tilshunosligi va lug'atshunoslik", "Nutq sistemasi va uning unsurlarini kompyuter yordamida andozalash" singari o'ttizdan qiziqarli ma'ruzalar tinglandi hamda muhokama qilindi. Bu anjuman materiallari alohida to'plam shaklida nashr etilgan. XX asrning 80-yillaridan boshlab til o'qitishni avtomatlashtirish va unga kompyuterni joriy etish muammolariga qiziqish kuchaydi. 1988-yilda R.G.Piotrovskiyning "Chet tilini o'qitishda kompyuterlashtirish masalalari" nomli asari nashr etilgan edi 1 . Bu asar "Kirish" va "Xulosa"dan tashqari besh bobni o'z

ichiga oladi. Asar boblarining nomlanishi quyidagicha: 1. Tabiiy til va uning didaktik modrli (4-15-betlar), 1. Inson miyasi va kompyuter “miyasi” (15-24-betlar), 3. Kompyuter yordamida lingvodidaktik masalalarni yechishning tamoyillari (24-44-betlar), 4. Nutqiy va til materialini tanlash hamda tillarni o‘qitishni optimizatsiyalash (44- 1 1 Пиотровский Р.Г. Компьютеризация преподавания языков (учебное пособие по спецкурсу). – Л.: 1988. – С. 3-75.

Kommunikativ lingvistika. XX asr tilshunosligi tilning bevosita harakatdagi birliklarini, undagi o‘zgarishlarni o‘rganish bilan shug‘ullana boshladi. Bunday tadqiqotlar tilshunoslikda kommunikativ-pragmatik aspektda olib boriladi. Bu aspekt tilning rivojlanishini, taraqqiyotini kishilar hayoti, ularning nutqiy faoliyatlari bilan bog‘liq holda o‘rganishni etakchi maqsad qilib oladi. Bu esa tilshunoslikda lingvistik-pragmatika matn (kontekst) tilshunosligi singari yangi sohalarning shakllanishi va taraqqiyotiga sabab bo‘ldi. Hozirgi zamon tilshunosligida katta mavqega ega bo‘lgan kommunikativ tilshunoslik o‘z ichiga quyidagi sohalarni oladi:

Matn tilshunosligi.

Sotsiolingvistika.

Psixolingvistika.

Lingvistik pragmatika.

Matn tilshunosligi. XX asr boshlariga kelib tilshunos olimlar tilda tovush, so‘z, so‘z birikmasi va gapdan ham yirik birliklar borligini aniqladilar. Bunday yirik til birliklari qatoriga sintaktik butunlik, abzats (xatboshi), diskurs va matn (kontekst) kiradi. Bunday yirik til birliklariga hozirgi tilshunoslikda turlicha ta‘rif berilmoqda. Bunday turlicha ta‘riflar zahirida bir bosh mavzu asosida bog‘langan gap yoki gaplar yig‘indisi degan ma‘no yotadi.

Matn tilning eng katta birligi sanaladi. Matnni tilning birligi sifatida tadqiq etish

rus tilshunosligida 30-yillardayoq boshlangan edi. Bu o`rinda A.M. Peshkovskiyning “Rus tili sintaksisi” (1934), V.V. Vinogradovning “Badiiy nasriy matn haqida” (1930), L.A. Bulaxovskiyning “Rus adabiy tili kursi” (1952) kabi asarlarini eslash maqsadga muvofiqdir. Chunki xuddi ana shu tadqiqotlar uning muallifi o`ziga xos lisoniy xususiyatlari singari muammolarni o`rganishni boshlab berdi.

Hozirgi tilshunoslikda matn atamasiga turlicha ta`riflar berilmoqda. Masalan, tilshunos olim P.Gironing fikricha, matn o`zaro bog`langan birliklar butunligi bo`lib, bu butunlikni tashkil etuvchi belgilar, ishoralar uslubiy taassurotni ifodalash maqsadida bir-biri bilan munosabatga kirishib yagona sistemani tashkil etadi.

Matnga aniq, to`g`ri ta`rif berish uchun uning xususiyatlarini belgilash lozim. Tilshunos S.Todorovning aniqlashiga ko`ra har qanday matn uch xususiyatga ega: a) jarayon, b) sintaksis xususiyat, c) semantik xususiyat. Matn aniq gaplardan tashkil topadi, bu esa matnning jarayon ekanini isbotlaydi. Matnning sintaktik xususiyati deyilganda matnni tashkil qiluvchi qismlar orasidagi o`zaro bog`lanish tushuniladi. Matnning semantikasi esa uning mazmunini o`zida ifoda etadi. Demak, matn ma`lum sistema asosida tuzilgan, o`z mazmuniga (semantikasiga) ega bo`lgan, tugallangan nutqiy faoliyat mahsulidir.

Matn tilshunosligida matn mazmuni va matn ma`nosi atamalari o`zaro farqlanadi. Ma`lum bir matndan o`rin olgan ma`lumot yoki axborot matnning mazmunidir. Matnning ma`nosi esa matn birliklari (gap, sintaktik butunlik, abzats)ga xos axborotdir. Matnning mazmuni unda ifodalanayotgan axborotning uzil-kesil yakunlanganligi bilan bog`liqdir. Matn ma`nosi esa tugal fikr anglatga ham o`sha fikrning yana davom etishini taqozo etadi. Bundan ko`rinadiki, gap va matn o`rtasidagi asosiy farq yakunlanganlikning mutlaqligida, tugallanganlikning esa nisbiyligidadir.

Matn o`ziga xos grammatik kategoriyaga ega: a) ma`lumot (axborot) kategoriyasi tabiat, voqea-hodisa, ish-harakat kabilarni ifoda qilish, ular yuzasidan u yoki bu darajada fikr yuritishni anglatadi; b) integratsiya kategoriyasi – bu kategoriya matn birliklari orasidagi uzviylik, bog`liqlik, aloqadorlik kabi munosabatlarni ko`rsatadi;

c) retrospeksiya kategoriyasi – bu kategoriya matn orqali ma'lum qilinayotgan voqea-hodisani ketma-ket, izchil hikoya qilish orqali ro'yobga chiqadi.

Matn nutqiy faoliyatning bir butun mahsulidir. Uni ana shunday mahsulot ekanligini ta'minlashga xizmat qiluvchi kategoriya matn tilshunosligida integratsiya (lot. "to'ldirmoq") kategoriyasi deb yuritiladi. Umuman integratsiya kategoriyasi matnning yakunlanishi bilan bog'liq kategoriya sifatida ko'rinadi.

Uzil-kesil, tugal fikr anglatish matnning asosiy xususiyatidir. Har qanday matn (u yozma bo'ladimi, og'zaki bo'ladimi, qat'iy nazar) fikrlar yig'indisi bo'lib, o'zaro uzviy bog'langan mulohazalarni o'z ichiga oladi. Matnning chegarasini uni yaratuvchi shaxs (yozuvchi yoki bayon qiluvchi) belgilaydi, xolos.

O'z oldiga qo'ygan amaliy maqsadiga ko'ra matn bir necha turlarga bo'linadi: yozma matnlar, og'zaki matnlar. Bu matn turlari o'z navbatida yana bir necha kichik guruhlariga, turlarga ajraladi. Masalan, og'zaki matnlar quyidagi turlarga bo'linadi: a) dialogik matnlar (suhbatlar), b) folklor (xalq og'zaki ijodi) matnlari, c) ovozarlar (mish-mishlar). Matnlarning har bir turi o'ziga xos xususiyati bilan, tarkibi va mazmuni bilan boshqa tur matnlardan ajralib turadi. Masalan, ertak, topishmoq, maqol, terma singari matnlar folklor namunalari bo'lsa-da, bir-biridan farqlovchi xususiyatlarga ega.

Yozma matnlar tarkibiga kiruvchi monografiya, ilmiy maqola, ilmiy-ommabop maqola, taqriz, muammoviy maqola, risola singarilar turli farqlanuvchi belgilari bilan bir-biridan ajralib turadi. Masalan, ilmiy maqola muayyan masala jihatida avval ma'lum bo'lgan fikrlar muhokamasi bilan keyin muallifning shu masalaga oid yangi ilmiy qarashi bayon qilinadi hamda bu qarashlarning amaliy qo'llanishiga oid tavsiyalar beriladi, shu bilan ilmiy maqola matni yakunlanadi.

Matn tarkibi uch qismga bo'linadi: a) ifoda qobig'i, b) matn mazmuni (semantikasi), c) matn grammatikasi.

Matnning butunligini, yaxlitligini ta'minlab turuvchi narsa uning asosida yotgan asosiy g'oyadir. Bu g'oyani matn tilshunosligida makrotema deb ataydilar. Makrotemalar o'z navbatida bir qancha mikrotemalardan tashkil topgan bo'ladi. Mikrotemalar matnning asosiy g'oyasi, ya'ni makrotema orqali bir-biri bilan

o`zaro bog`langan bo`ladi. Har qanday yangi gap matn tarkibida oldingi gapni to`ldirib keladi va o`z navbatida yangi gapning tuzilishiga zamin hozirlaydi. Matn tarkibida gaplar ana shu tarzda zanjirsimon bir-biri bilan bog`lanib ketaveradi.

Matnni tashkil etuvchilar orasidagi bog`lanishda gapning aktual bo`linishi imkoniyatlari muhim o`rin tutadi. Bu nazariyaga ko`ra, har qanday gap ikki qismga bo`linadi: a) eski axborot qismi – tema; b) yangi axborot qismi – rema. Yangi gapni matn tarkibida shakllantirishdan maqsad remani ifodalashdir. Gap esa faqat remadan tashkil topmaydi, ya`ni uning tarkibida tema ham bo`lishi kerak, chunki shu gap o`z temasi (eski axboroti) bilan oldingi gap yoki gaplar sistemasi bilan o`zaro bog`langan bo`ladi. Shunday qilib, matn tarkibida gaplar ichida temalar va remalarning ana shunday almashinib kelishi matnning yaxlitligini, butunligini, o`zaro bog`lanishini ta`minlaydi.

Har qanday matnning yaratilishi ma`lum bir amaliy maqsadlarni ko`zda tutadi. Matnlar maqsadlariga ko`ra bir-biridan farq qiladi. Shu jihatdan matnlarni quyidagi to`rt turga ajratish mumkin: a) og`zaki matnlar, b) yozma (qo`lyozma), c) bosma matnlar, d) ommaviy muloqotga xos matnlar. Bu matnlarning har biri o`z navbatida bir qancha mayda turlarga bo`linadi. Masalan, og`zaki matn: monolog, dialog (suhbat), ovozarlar (mish-mish), folklor singari turlardan iborat.

Bosma matnlar qo`lyozma matnlarning mukammal ko`rinishi bo`lib, ular o`z navbatida adabiy matnlar va ilmiy matnlarga bo`linadi. Adabiy matnlarga badiiy asarlar kiradi, ilmiy matnlarning ham turlari xilma-xildir.

Ommaviy muloqot vositalari matn turlarining to`rtinchi ko`rinishidir. Bu matn vositalarining omma orasiga etib kelishida texnika vositalari (radio, televidenie, kino)ning roli beqiyos. Bu matnlar bir marta e`lon qilinadi, qayta tiklanadigan bo`lsa, unga qo`shimcha axborot ham qo`shilishi lozim. Bunday matnlar so`nggi yangiliklarni ommaga taqdim etadi (gazeta, jurnal, radio, televideniyeda beriladigan asarlar).

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning izohi
lingvopoetika	ЛИНГВОПОЭ-ТИКА	linguapoetics	lingvistik birliklarning badiiy-estetik vazifalari , tilning konnotativ funksiyasini o'rganadi
psixolingvistika	ПСИХОЛИНГ-ВИСТИКА	psycholinguis-tics	insonlarning bir-biriga axborot berish va bir-biridan axborot qabul qilish jarayonini o'rganuvchi yo'nalishi
etnolingvistika	ЭТНОЛИНГ-ВИСТИКА	ethnolinguis-tics	grekcha "etnos" - xalq, qabila so'zlaridan olingan bo'lib, til amaliyoti va rivojlanishida etnomadaniyat , etnopsixologik omillarni o'rganish
matematik lingvistika	математи-ческая ЛИНГВИСТИКА	mathematical linguistics	til birliklarini matematik tavsiflash usullarini ishlab chiqish va o'rganish bilan shug'ullanadigan fan
sotsiolingvisti-ka	СОЦИОЛИНГ-ВИСТИКА	sociolinguis-tics	tilshunoslikning tilning ijtimoiy mohiyati va vazifasi , tilga sotsial omillarning ta'siri kabi masalalar bilan shug'ullanuvchi yo'nalishi
neyrolingvisti-ka	НЕЙРОЛИНГ-ВИСТИКА	neurolinguis-tics	nutqiy faoliyatni bosh miya mahsuli sifatida o'rganuvchi tarmog'i

Mavzuga oid savollar:

1. Psixolingvistika nima va uning asosiy tadqiqot sohasi qanday?
2. Til o'rganish jarayonida psixolingvistikaning roli qanday?
3. Bolalar tilini o'rganishda psixolingvistikaning qanday nazariyalari mavjud?
4. Til ishlab chiqarish (speech production) va til tushunish (speech comprehension) qanday jarayonlardan iborat?
5. Afaziya va uning psixolingvistik tadqiqotdagi ahamiyati qanday?
6. Chomskyning "Universal Grammar" nazariyasi psixolingvistika bilan qanday bog'liq?

7. Bilim olish va bilingvizm psixolingvistika nuqtayi nazaridan qanday izohlanadi?
8. Ichki nutq (inner speech) va tashqi nutqning (external speech) farqlari qanday?
9. So‘z biriktirish (word association) testlari til psixologiyasida qanday ishlatiladi?
10. Emotsiyalar tilga qanday ta’sir qiladi va bu psixolingvistika tomonidan qanday o‘rganiladi?
11. Psixolingvistika nima va uning asosiy tadqiqot sohasi qanday?
12. Til o‘rganish jarayonida psixolingvistikaning roli qanday?
13. Bolalar tilini o‘rganishda psixolingvistikaning qanday nazariyalari mavjud?
14. Til ishlab chiqarish (speech production) va til tushunish (speech comprehension) qanday jarayonlardan iborat?
15. Afaziya va uning psixolingvistik tadqiqotdagi ahamiyati qanday?
16. Chomskyning “Universal Grammar” nazariyasi psixolingvistika bilan qanday bog‘liq?
17. Bilim olish va bilingvizm psixolingvistika nuqtayi nazaridan qanday izohlanadi?
18. Ichki nutq (inner speech) va tashqi nutqning (external speech) farqlari qanday?
19. So‘z biriktirish (word association) testlari til psixologiyasida qanday ishlatiladi?
20. Emotsiyalar tilga qanday ta’sir qiladi va bu psixolingvistika tomonidan qanday o‘rganiladi?
21. Psixolingvistika nima va uning asosiy tadqiqot sohasi qanday?
22. Til o‘rganish jarayonida psixolingvistikaning roli qanday?
23. Bolalar tilini o‘rganishda psixolingvistikaning qanday nazariyalari mavjud?
24. Til ishlab chiqarish (speech production) va til tushunish (speech comprehension) qanday jarayonlardan iborat?
25. Afaziya va uning psixolingvistik tadqiqotdagi ahamiyati qanday?

- 26.Chomskyning “Universal Grammar” nazariyasi psixolingvistika bilan qanday bog‘liq?
- 27.Bilim olish va bilingvizm psixolingvistika nuqtayi nazaridan qanday izohlanadi?
- 28.Ichki nutq (inner speech) va tashqi nutqning (external speech) farqlari qanday?
- 29.So‘z biriktirish (word association) testlari til psixologiyasida qanday ishlatiladi?
- 30.Emotsiyalar tilga qanday ta’sir qiladi va bu psixolingvistika tomonidan qanday o‘rganiladi?
- 31.Psixolingvistika nima va uning asosiy tadqiqot sohasi qanday?
- 32.Til o‘rganish jarayonida psixolingvistikaning roli qanday?
- 33.Bolalar tilini o‘rganishda psixolingvistikaning qanday nazariyalari mavjud?
- 34.Til ishlab chiqarish (speech production) va til tushunish (speech comprehension) qanday jarayonlardan iborat?
- 35.Afaziya va uning psixolingvistik tadqiqotdagi ahamiyati qanday?
- 36.Chomskyning “Universal Grammar” nazariyasi psixolingvistika bilan qanday bog‘liq?
- 37.Bilim olish va bilingvizm psixolingvistika nuqtayi nazaridan qanday izohlanadi?
- 38.Ichki nutq (inner speech) va tashqi nutqning (external speech) farqlari qanday?
- 39.So‘z biriktirish (word association) testlari til psixologiyasida qanday ishlatiladi?
- 40.Emotsiyalar tilga qanday ta’sir qiladi va bu psixolingvistika tomonidan qanday o‘rganiladi?
- 41.Psixolingvistika nima va uning asosiy tadqiqot sohasi qanday?
- 42.Til o‘rganish jarayonida psixolingvistikaning roli qanday?
- 43.Bolalar tilini o‘rganishda psixolingvistikaning qanday nazariyalari mavjud?

44. Til ishlab chiqarish (speech production) va til tushunish (speech comprehension) qanday jarayonlardan iborat?
45. Afaziya va uning psixolingvistik tadqiqotdagi ahamiyati qanday?
46. Chomskyning “Universal Grammar” nazariyasi psixolingvistika bilan qanday bog‘liq?
47. Bilim olish va bilingvizm psixolingvistika nuqtayi nazaridan qanday izohlanadi?
48. Ichki nutq (inner speech) va tashqi nutqning (external speech) farqlari qanday?
49. So‘z biriktirish (word association) testlari til psixologiyasida qanday ishlatiladi?
50. Emotsiyalar tilga qanday ta’sir qiladi va bu psixolingvistika tomonidan qanday o‘rganiladi?

4-MAVZU: KORPUS TILSHUNOSLIGI

1. Zamonaviy tilshunoslikda terminologiyaning o‘rni
2. Korpus nima?
3. Sinxron va diaxron korpuslar

TAYANCH TUSHUNCHALAR

1. **Korpus tilshunosligi** – til birliklarini raqamlashtirilgan matnlar to‘plami asosida o‘rganish.
2. **Til korpusi** – kompyuterda saqlanadigan va lingvistik tahlil uchun ishlatiladigan katta hajmdagi matnlar to‘plami.
3. **Belgilangan korpus (annotatsiyalangan korpus)** – lingvistik xususiyatlari qo‘lda yoki avtomatik ravishda belgilangan korpus.
4. **Lemmizatsiya** – so‘zning lug‘aviy shakliga (asl shakliga) keltirish jarayoni.
5. **Teglash (tagging)** – so‘zlarning morfologik va sintaktik belgilari bilan belgilash.
6. **Korpus tahlili** – matnlardagi til birliklarini statistik va kompyuter usullari bilan o‘rganish.

7. **Frekvensiya tahlili** – soʻzlarning korpusdagi takrorlanish chastotasi boʻyicha tahlil.
8. **Kollokatsiya** – matnda tez-tez uchraydigan soʻz birikmalari.
9. **N-gramma** – ketma-ket keluvchi n ta birlikdan iborat til elementlari (masalan, 2-gramma: "yaxshi odam").
10. **Konkordansiya** – soʻzlarning kontekstdagi paydo boʻlish holatlarini koʻrsatish

Kompyuter texnologiyalari va til rivojlanib borgan sari tilshunoslik va kompyuter lingvistikasi sohalari oldida yana bir global muammo – tabiiy tillarning milliy xususiyatlarini saqlab qolish, milliy til korpusini yaratish, rivojlantirish, til va til dasturlariga oid texnologiyalarni, ilmiy tadqiqotlarni izchil olib borish yuqori darajaga olib chiqish vazifasi paydo boʻladi. Korpus tilshunosligida olib borilgan ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar, shakllantirilgan koʻnikmalar nafaqat tilshunoslik sohasi uchun balki millat taraqqiyoti uchun ham zarur. Dunyoda hukm surgani kabi bizda ham milliy til korpusini yaratish davlat siyosati darajasiga koʻtarilgan masalalardan biridir. Quyida, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi “Oʻzbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish choratadbirlari toʻgʻrisida”gi PF-5850-sonidan keltirilgan iqtibos til korpusini yaratishga boʻlgan eʼtiborning muhimligini koʻrsatadi: “Xususan, oʻzbek tilini jamiyat hayotida hamda xalqaro miqyosda obroʻ-eʼtiborini oshirish maqsadida, oʻzbek tiliga oid barcha ilmiy, nazariy va amaliy maʼlumotlarni oʻzida jamlagan elektron koʻrinishdagi oʻzbek tili milliy korpusini yaratish, oʻzbek tilini - internet jahon axborot tarmogʻida ommalashtirish, unda munosib oʻrin egallashini taʼminlash, dasturiy mahsulotlarning oʻzbekcha ilovalarini yaratish, oʻzbek tilini oʻrgatuvchi kompyuter dasturlarini keng miqyosda amaliyotga tatbiq qilish, oʻzbek tilidagi matnlar tahririga moʻljallangan kompyuter dasturlarini yaratish ishlari tilshunoslik oldida turgan muhim vazifalar etib belgilab olindi”. Milliy korpus milliy til xazinasidir. Undan lingvist, leksikograf, kompyuter lingvistlari, dasturchi, muharrir, tarjimon, jurnalist, noshirlar, olim, oʻqituvchi, taʼlim

oluvchilar va boshqa har qanday soha mutaxassisi keng foydalanadi. Tilshunoslikda korpus lingvistikasining o'rnini tahlil qilishdan oldin kompyuter lingvistikasi qanday vazifalarga javob berishini, uning tarixi va milliy tilshunosligimizdagi o'rnini ko'rib chiqsak. Korpus lingvistikasi – tilshunoslikda nisbatan yangi, biroq tez rivojlanib borayotgan bir soha sifatida e'tirof etilgan. Ushbu soha tildagi lug'aviy birliklar va ularning ishlatilishi haqidagi ma'lumotlarni yig'ish, saralash va tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Bunda til materiallari katta miqdordagi elektron korpuslar shaklida o'rganiladi. Korpus lingvistikasining so'nggi yillardagi o'sishi, kompyuter texnologiyalari va ma'lumotlar bazalarining rivojlanishi bilan bevosita bog'liqdir. Korpus bu ifodalash uchun tizimli ravishda to'planagan matnlar yoki tarjima qilingan nutqlar to'plami lingvistik tahlili uchun asos bo'lib xizmat qiladigan muayyan bir tilning funksiyasi va tavsifidir. Korpus lingvistikasi asosan strukturani ifodolovchi manbaadir. Shuningdek, turli til dasturlarida, ilovalarida, informatika fanida qayta ishlash, til o'rgatish va til ta'limini o'rganishda muhim rol o'ynaydi. Korpus lingvistikasi – o'z materiallarini o'zi yaratadi, aniqrog'i, uni o'zi mustaqil ravishda yaratadi. Kompyuter tilshunosligi esa korpus tilshunosligi uchun vositalarni ya'ni tilshunoslikka doir daturlarni yaratib beradi. Korpus lingvistikasi tilshunoslikning boshqa sohalaridan farqli o'laroq, empirik yondashuvni qo'llaydi va real til foydalanish holatlariga suyanadi. Bu sohaga oid ilk ishlar 20-asrning o'rtalarida paydo bo'lgan bo'lib, to'liq ravishda kompyuterlashtirilgan tekstlar bazasidan foydalanishni o'z ichiga olgan. Shu tarzda, til haqidagi o'rganishlar chindan ham ko'lam va aniqlik jihatidan yangi bosqichga ko'tarilgan. Korpuslar turli xil til materiallaridan ta'lim, adabiyot, axborot texnologiyalari va boshqa ko'plab sohalar uchun yig'ilgan matnlar to'plami hisoblanadi. Ularning tuzilishi va hajmi turlicha bo'lishi mumkin, boshqariladigan va boshqarilmaydigan korpuslarga ajratiladi. Boshqarilgan korpuslarda matnlar qat'iy mezonlar asosida tanlab olinadi, bu esa o'rganilayotgan til birliklarining xilma-xilligini va ishlatilish chastotasini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Korpus lingvistikasi o'rganilishi til o'rganish, tarjima, leksikografiya, til modellashtirish va sintaktik tahlil kabi turli xil sohalarda

qo'llaniladi. Til o'qitishda asosiy til materiallarini to'plash va o'quvchilarga sunish maqsadida ham korpuslar keng qo'llanilmoqda. Tarjima va leksikografiya korpuslar leksik ma'lumotlarni tahlil qilish va til birliklarining turli kontekstlardagi ishlatilishini o'rgatishda asosiy vositadir. Amaliy tadqiqotlar doirasida esa korpus lingvistikasi, ayniqsa, katta hajmdagi ma'lumotlarni process qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, so'z birikmalarining korpus asosida tahlili, tilshunoslikdagi "big data" tahlillari, va til o'rganishda yuzaga keladigan tendentsiyalarni aniqlash uchun qo'llaniladi. Korpus lingvistikasi keng jabhalarda qo'llaniladi. Korpus lingvistikasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: 1. Til materiallarini yig'ish va tizimlashtirish: tilning yozma va og'zaki shakllaridan foydalaniladigan keng qamrovli matnlar to'plamini shakllantirish, ularni yirik bir bazaga jamlash. 2. Til birliklarini va ular orasidagi muvofiqlikni o'rganish: so'zlar, qo'shimchalar, iboralar va jumla tuzilishlari kabi til birliklarining turli kontekstlarda qanday ishlatilishini kuzatish va tahlil qilish. 3. Tilning ishlatilish chastotasini tahlil qilish: so'zlar va iboralar ishlatilishining chastotasi va tarqalishini statistik jihatdan o'rganish, tadqiq qilish. 4. Tilning tabiiylik darajasini o'rganish: tilning haqiqiy hayotda qanday ishlatilishini kuzatib, sun'iy til namunalari va tilning tabiiy ishlatilishini solishtirish. 5. Til qonuniyatlarini aniqlash: til tuzilishidagi takroriy qonuniyatlar va andozalarni aniqlash hamda ularning lingvistik tahlili. 6. Lingvistik nazariyalarni sinovdan o'tkazish: lingvistik nazariyalar va qoidalar haqiqiy til materiallari yordamida sinovdan o'tkazilishi, ularning talabga javob berish yoki bermasligi. 7. Til tarixini va o'zgarishlarini kuzatib borish: har xil davrlardagi yoki mintaqalardagi lingvistik korpuslar orqali tilning rivojlanishi va o'zgarish jarayonlarini tahlil qilish, muammoli jihatlarini aniqlash, ularga yechim topish. 8. Leksikografiya va so'zlar chiqarish: lug'atlar va ma'lumotnomalar uchun ma'lumot to'plash, lug'at bazasini tashkil etish, til bilan ishlaydigan mutaxassislar uchun ishonchli manbalarni yaratish. 9. Til o'qitishda qo'llab-quvvatlash: asosiy til materiallarini to'plash va o'qitish materiallari sifatida foydalanish, til ta'limini osonlashtirish. 10. Texnik tarjima va til texnologiyalarida qo'llash: texnik tarjima va avtomatlashtirilgan til tahlil qilish dasturlarining

ishlanishida asosiy ma'lumotlar bazasi sifatida foydalanish. Korpus lingvistikasi zamonaviy tilshunoslikda katta ahamiyatga ega bo'lib, til tadqiqotlarida keng foydalaniladigan bir metodologiyadir. Korpus lingvistikasining zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati juda katta va ko'p qirralidir. Ushbu soha tilni real ishlatilish sharoitlarida tahlil qilish imkonini beruvchi keng qamrovli ma'lumotlar to'plamini taqdim etish bilan muhim o'rin tutadi. Korpus lingvistikasi tilshunoslikka haqiqiy til foydalanish holatlarini empirik tarzda tahlil qilish imkonini berib, nazariy qarashlarni amaliy dalillar bilan mustahkamlashga yordam beradi. Til birliklari va tuzilmalari ishlatilishining aniqligini va chastotasini o'rganish esa leksik va grammatik tadqiqotlarni aniq ma'lumotlar asosida bajarish imkonini beradi.

Korpus lingvistikasi lingvistik nazariyalar va grammatik qonuniyatlar haqiqatdan kelib chiqqan holda tekshirilishini, shuningdek yangi nazariyalar yaratilishini ta'minlaydi. Tilning tarixiy o'zgarishlarini va variantlarini kuzatib borish uchun korpus lingvistikasi katta hajmdagi diakronik ma'lumotlar to'plamini taqdim etadi. Lingvistika bilan bog'liq bo'lgan boshqa fan sohalarida, masalan sotsiolingvistika, psixolingvistika, va forensik lingvistika kabi sohalarda korpus lingvistikasidan foydalanish, tilga oid murakkab savollar bo'yicha yanada chuqurroq tushuncha beradi. Korpus lingvistikasi kompyuterga asoslangan til texnologiyalari, masalan, so'z tanish, nutqni tanib olish, avtomatlashtirilgan tarjima dasturlari va nutqni tahlil qilish algoritmlarini takomillashtirishda katta ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy tilshunoslikda korpuslingvistikasi yondashuvlari yangi tilshunoslik metodologiyalarining rivojlanishiga olib keladi, bu esa tilshunoslik tadqiqotlarini yanada pragmatik va natijaga yo'naltirilgan qiladi. Xulosa qilib aytganda, korpus lingvistikasi tilning haqiqiy ishlatilishini tahlil qilish, tilshunoslik nazariyalarini amaliyot bilan bog'lash, hamda tilshunoslikka qo'shimcha aniqlik va chuqurlik kiritish orqali zamonaviy tilshunoslikni boyitishda muhim rol o'ynaydi. Korpus lingvistikasi bir qator zamonaviy til texnologiyalarini rivojlantirishda asosiy yordamchi vosita sifatida xizmat qiladi. Bu texnologiyalar tilni qayta ishlash va uning turli dasturiy mahsulotlarda qo'llanilishini

optimallashtirishga yordam beradi. Korpus lingvistikasi bilan bog'liq til texnologiyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi. So'z tanib olish sistemalari: NLP dasturlari, masalan, matn muharriridagi imlo tekshirishdan tortib, qidiruv tizimlarigacha so'zlarni va ularning ishlatilishini tanib olishda korpus lingvistikasini qo'llaydi. Sun'iy intellektga asoslangan algoritmlar, masalan, so'zlar va so'z birikmalarining ma'nolarini tushunishda va tilni tabiiy ishlatilishini model qilishda ham til korpuslari katta miqdordagi o'rganish materiali sifatida qo'llaniladi. Korpus lingvistikasi katta hajmdagi ikki til o'rtasidagi tarjimalar to'plamini taqdim etadi, bu mashinani tarjima qilish algoritmlarini o'qitish va takomillashtirishda ishlatiladi. Nutqni tanib olish tizimlari va virtual assistentlar nutqning fonetik va intonatsion xususiyatlarini tushunish uchun keng hajmdagi nutq korpuslaridan foydalanadilar. Til o'rganuvchilar uchun mo'ljallangan dasturlar esa real til materiallarini korpuslardan olib, tildan interaktiv tarzda o'qitishni amalga oshiradilar. Korpus lingvistikasi yuqoridagi va boshqa ko'plab texnologiyalarni takomillashtirishda fundamental ma'lumotlar bazasi sifatida xizmat qilib, ularning samaradorligini va aniqligini oshiradi, shuningdek yangi tilshunoslik texnologiyalarining rivojlanishiga turtki bo'ladi. Tilshunoslikda korpus lingvistikasi sohasi, tilning amaliy ishlanilishi va tilning foydalanishiga oid ma'lumotlar bazasi (korpus) yordamida izlanishi va tahlili bilan shug'ullanadi. Bu soha, korpuslardan olgan ma'lumotlar orqali tilning o'zining qonuniyligi, grammatikasi, leksikasi, va tilning aholi tomonidan foydalanilishi haqida muammosiz va yaxshi ma'lumotlarga ega bo'lishga yordam beradi. Tilshunoslikda korpus lingvistikasi sohasi o'rganilish holati o'zaro aloqalarni yoyish, tilning amaliy foydalanilishini tushunish va boshqalar kabi ko'plab jihatlarida o'rganishni talab qiladi. Xulosa qilsak, korpus lingvistikasi yukoridagi va boshqa ko'plab texnologiyalarni takomillashtirishda fundamental ma'lumotlar bazasi sifatida xizmat qilib, ularning samaradorligini va aniqligini oshiradi, shuningdek yangi tilshunoslik texnologiyalarining rivojlanishiga turtki bo'ladi. Hozirda amalga tadqiqotlar samarasi o'laroq yaqin kelajakda til korpusiga doir muammolarni hal qilish va milliy til korpusimizga ega bo'lishimiz kutilmoqda.

Korpus katta hajmli va tizimga solingan matnlar to‘plamidan iborat til manbasi hisoblanadi. Korpus tilshunosligida ular ma’lum bir til doirasida yoki tilning ma’lum bo‘limida statistik tahlillarni amalga oshirish, qarashlarni, tildagi hodisalar yoki nazariy qoidalarni tekshirish uchun foydalaniladi.

Korpus bir til yoki bir necha tildagi matnli ma’lumotlardan iborat bo‘lishi mumkin. Korpus deganda, odatda, **matnli korpus** tushunchasi anglanadi, lekin hozirgi kunda korpuslar faqatgina matnlardan iborat bo‘lmay qoldi. Shuning uchun korpus so‘zi o‘rniga matnli korpus tushunchasini ishlatamiz. Tilga oid tadqiqotlarni olib borishni yanada samaraliroq qilish uchun korpuslar **annotatsiyalanadi** (Bu haqida keyingi bildirgilarda to‘liqroq shaklda yozamiz). Masalan, korpusni annotatsiyalashning bir turi bu so‘zlarni **teglash** hisoblanadi (POS-tagging). Bunda so‘zning turkumi va shu turkum kategoriyalari asosida teglab chiqish tushuniladi. Ya’ni *kitoblarga* so‘zi quyidagi ma’lumotlarni tashiydi: *ot, ko‘plik, jo‘nalish kelishigi*. Ayni mana shu ma’lumotlar teglar orqali so‘zga biriktirib chiqiladi. Annotatsiyalashning yana bir ko‘rinishi **o‘zaklash** (lemmatizatsiya) bo‘lib, u so‘zning tayanch shaklini ko‘rsatib berish hisoblanadi. Masalan, *kitoblar, kitobning, kitobga* so‘zi uchta shaklda turibdi lekin ularning asosi bir xil – *kitob*. Ana shu lemmatizatsiya (o‘zaklash) deb ataladi. Bu yerda asos hamda o‘zak tushunchalarini adashtirib yubormaslik kerak.

Masalan, *bostirma* so‘zi *bostir+ma* shaklida yasalgan, lekin uni o‘zaklashda *bostir* so‘zini lemma deb qaray olmaymiz, *bostirma* yagona so‘z hisoblanadi. Agar, *bostirmada, bostirmaga, bostirmaning* so‘zlarini o‘zaklash kerak bo‘lsa unda *bostirma* so‘zini olishimiz to‘g‘ri bo‘ladi. Sodda qilib aytganda, lemma so‘zning shakl yasovchi qo‘shimchalari tushirib qoldirildigan qismi hisoblanadi.

Korpus nima uchun kerakligini bilib oldik. Tilshunoslikka oid turli tadqiqotlarni samarali amalga oshirish uchun. Lekin bu qanday qilinadi? Masalan, sizga *2019-yilda yozilgan matnlar ichidan ot turkumiga mansub, ko‘plik qo‘shimchasini olgan, rasmiy uslubda qo‘llangan so‘zlar va ularning chastotasi*

bo'yicha saralangan ro'yxati kerak. Korpusning qidiruv sohasiga ayni shu ma'lumotlarni kiritasiz va korpus dasturi sizga bir necha soniyalar ichida bu so'rovga mos keluvchi ma'lumotlarni ko'rsatib beradi. Bu korpus bilan amalga oshirish mumkin bo'lgan eng oddiy statistik tahlil ishi hisoblanadi.

Korpusda tilning hamma sohasiga oid ma'lumotlar saqlangani, doimiy qayta ishlab turish imkoniyatiga egaligi, aniq berilgan so'rovlarga aniq javoblarni juda tez muddatda olish imkoni mavjudligi bilan tilshunos va boshqa turli soha vakillarining tadqiqot ishlarini tezlatib, sifatini oshirib beradi.

Korpusdan lug'atshunoslikda ham keng foydalansa bo'ladi. Masalan, bizga *ikki xil so'z turkumida kela oladigan so'zni lug'atga kiritish topshirildi*, qoidaga ko'ra lug'atga eng ko'p ishlatiladigan shakl birinchi yozilishi kerak. Biz shu so'zni qidiruv sohasiga kiritamiz va turkumlar bo'yicha saralaymiz. Qarabsizki, aniq manba asosida aniq xulosa kelib chiqadi. ***Hech qanday ichki intuitsiyalarga berilishga hojat qolmaydi.***

Korpusning yana bir qulayligi unda so'zlarning bir-biri bilan bog'lanib kela olish qobiliyatini ham kuzatish mumkin. Buning uchun korpusga biror so'zni kiritib shu so'z oldidan keladigan 3ta, ortidan keladigan 3ta so'zni ham qo'shib chiqarishi kerakligi haqida so'rovni yuboramiz. Biz kiritgan so'zimizning oldidan va ortidan keladigan 3tadan so'zni chastota bo'yicha saralangan ko'rinishini olamiz. Sodda qilib aytganda, korpus tilshunoslikning istalgan sohasida tadqiqotlarni olib borishning sifatli va samarali bo'lishiga yordam beradi.

Mavzuga doir savollar:

1. Corpus lingvistikasi nima va uning asosiy maqsadi nima?
2. Korpus va an'anaviy lingvistik tadqiqot o'rtasidagi asosiy farqlar nimalardan iborat?
3. Korpus turlarini sanang va ularning xususiyatlarini tushuntiring.
4. Sinkron va diakron korpuslar o'rtasidagi farq nimada?
5. Anotatsiyalangan va anotatsiyalanmagan korpuslarning farqlari qanday?

6. Korpus yaratish jarayoni qanday bosqichlardan iborat?
7. Korpusning o'lchami va muvozanatlanganligi (balance) nimani anglatadi?
8. Annotatsiya va belgilash (tagging) nima? U qanday ahamiyatga ega?
9. Lemmalar va stemming usullari korpus tahlilida qanday qo'llaniladi?
10. Korpus to'plashda foydalaniladigan asosiy manbalar qanday?
11. Konkordansiya nima va u qanday ishlaydi?
12. N-gram tahlili nima va u qanday ma'lumot beradi?
13. Korpus lingvistikasida kollokatsiyalar qanday aniqlanadi?
14. Frekans tahlili nima va u qanday maqsadlarda qo'llaniladi?
15. Korpus asosida sintaktik va semantik tahlillar qanday amalga oshiriladi?
16. Corpus lingvistikasi tarjima va mashinaviy tarjimada qanday qo'llaniladi?
17. Korpus asosida til o'qitishda qanday materiallar ishlab chiqish mumkin?
18. Corpus lingvistikasi sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasida qanday ahamiyatga ega?
19. Korpus lingvistikasi yordamida dialektologik tadqiqotlarni qanday amalga oshirish mumkin?
20. Korpus tahlili yordamida stilistika va mualliflik tahlili qanday amalga oshiriladi?

VI. ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қат’ият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажак фаётовон бўлади. 3-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan “Ta’lim

to‘g‘risida”gi Qonuni.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.
7. Ackoff, Russell L., Scientific Method. - New York: John Wiley & Sons, 1962.
8. Barzun, Jacques & Graff. F. (1990). The Modern Researcher. - Harcourt, Brace Publication: New York.
9. David L.Chiesa (Ed), U.Azizov, S.Xan, K.Nazamutdinova, K.Tangirova. Re-conceptualizing Language Teaching: An-In-service Teacher Education course in Uzbekistan. 237, (forthcoming)
10. Gardener H. (1993) Multiple Intelligences: The Theory and Practice. - New York: Basic Books.
12. Jack Richards and Theodore S. Rodgers (2001) Approaches and Methods in Language Teaching. - Cambridge University Press
13. Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. – Cambridge University Press. 2001
14. Jan Bell, Roger Gower. Expert Advanced with my Lab pack (Student`s Course book, CD, Resource book, Teachers book). - UK: Pearson Longman Великобритания (United Kingdom), 2014.
15. Lynch, Tony. Communication in the language classroom. - XVI, 174 p.: fig. - Oxford; New York, 2001
16. Mike Boyle, Lindsay Warwick. Skillful 4 Reading & Writing. - UK: Macmillan Education. Великобритания (United Kingdom), 2013.
17. Michael McCarthy “English Vocabulary in Use”. - Cambridge University Press, 1999, Presented by British Council.
18. Patrick J. Schloss, Kristina M. Cragg. Organization and Administration in Higher Education 1st Edition. Routledge. Великобритания (United Kingdom), 2012.
19. Stanley Kubrick. A narrative and stylistic analysis. AN imprint of Greenwood Publishing Group, Inc. Великобритания (United Kingdom), 2001.

20. Stephen M. Alessi, Stanley R. Trollip. Multimedia for Learning: Methods and Development (3rd Edition). Pearson; 3 Edition (November 19, 2000), 580 pages, 2011.
21. Jack C. Richards, Willy A. Renandya. Methodology in Language Teaching: An anthology of current practice. - Cambridge university press. 2002.
22. Diane Larsen-Freeman, Marti Anderson. Techniques & Principles in Language Teaching (3rd edition). - Oxford University Press, 2011.
23. Mey J.L. Pragmatics. An Introduction. 2nd edition. –Oxford., Blackwell Publishing LTD, 2004
24. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics. An Introduction. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006
25. Ashurova D.U., Galieva M.R. Cultural Linguistics. – Tashkent, VneshInvestProm, 2019
26. Maslova V.A. Lingvokulturologiya, -M., 2004, 2007
27. Karasik V. YAzykovoy krug: lichnost, konsepty, diskurs. –M.: Gnozis, 2004
28. Kolshanskiy G.V. Ob'ektivnaya kartina mira v poznanii i yazyke. – M.: Nauka, 1990
29. Matveeva G.G., Lenets A.V., Petrova E.I. Osnovy pragmalingvistiki. M.: Flinta, Nauka, 2013.
30. Ashurova D.U. Proizvodnoe slovo v svete kommunikativnoy teorii yazyka. - Tashkent, 1991
31. Aznaurova E.S. Pragmatika xudojestvennogo slova. T., Fan, 1988
32. Maslova A.YU. Vvedenie v pragmalingvistiku. Uch. pos. M.: Flinta: Nauka, 2007. – 152 s.

IV. Elektron ta'lim resurslari

www.edu.uz.

www.aci.uz.

www.ictcouncil.gov.uz.

www.lib.bimm.uz

[www. Ziyonet. Uz](http://www.Ziyonet.Uz)

www.sciencedirect.com

www.acs.org

www.nature.com